

VANA KIRJAKEELE UURIMINE

KÜLLI HABICHT

Sissejuhatus

Vana kirjakeele teadusliku uurimisega on Eestis tegeldud ligikaudu kakssada aastat. Selle aja jooksul on uurijad tutvustanud senini leitud allikate keelekasutust ning toonud neist välja kaasaegse keele seisukohalt huvipakkuvaid jooni. Enim on aegade jooksul tegeldud vana kirjakeele sõnavara uurimisega, küllalt palju tähelepanu on pööratud ka morfoloogiale, ent vähe on seni käsitletud süntaksit. Viimase viie aasta jooksul on ilmunud vana kirjakeele sõnastikke, pidevalt on lisandunud ka üksikuid keelenähtusi, autoreid ning allikaid tutvustavaid artikleid. Siiani puudub aga tänapäevane kõike varem tehtut üldistav kirjakeele ajaloo tervikülevaade, mille järele on suur vajadus kas või ülikoolikursusi silmas pidades. Olemas on küll Arnold Kase kaheosaline teos „Eesti kirjakeele ajaloo” (Kask 1970), mida on tänini õppematerjalina kasutatud, kuid mis ei kata sünteesivalt kõiki kirjakeele ajaloo olulisi autoreid, tekste ega keelenähtuste ülevaateid. Uue tervikkäsitluse loomiseks läheb aga veel aega, sest seni pole olemas ka kõiki vanemaid keelemälestisi hõlmavat lemmatiseeritud ja grammatiliselt märgendatud tekstikorpust, mis võimaldaks vanade tekstide leksikat ja grammatikat täies mahus analüüsida ning nende keelt võrrelda. Selline korpus võimaldaks anda statistiliselt usaldusväärse läbilõike eesti kirjakeele algusaegade kasutustavast.

Siinses ülevaates antakse lühikokkuvõtte seni vana kirjakeele alal tehtust, kirjeldatakse selle uurimisvaldkonna hetkeolukorda, probleeme ja väljavaateid ning kavandatakse mõned tulevikusuunad. Vaetakse uurimisala tugevaid ja nõrku külgi ning ohte ja võimalusi, mis on sellesse küllaltki laia valdkonda kätketud.

Järgnevas on toetutud vana kirjakeele uurijate arvamustele, mis on saadud vastuseks 2002. a suvel korraldatud küsitlusele. Siinkohal tahaksin põhjalike ja sisukate vastuste ja teksti hilisema täiendamise eest tänada Valve-Liivi Kingiseppa, Kristiina Rossi, Heli Laanekaske, Marju Lepajõed, Toomas Pauli, Urve Pirsot ja Külli Prillopit.

1. Vana kirjakeele mõistest ning perioodi piiritlemisest

Vana kirjakeele alal tehtust ülevaate andmiseks tuleb esmalt kas või sinise käsitluse selguse huvides piiritleda vastav periood eesti kirjakeele ajaloos, st aeg, mida hõlmab traditsiooniliselt kasutatud väljend *vana kirjakeel*, mille ajaliste piiride osas puudub üldkehtiv kokkulepe. Kõige laiemal lähenemise kohaselt võiks vanaks kirjakeeleks lugeda seda osa kirjakeelest, mis vastandub tänapäevasele normeeritud ühiskeelele, mistõttu tuleb ka mõnda selle mõiste mahu muutumist arvestada. Juhul kui pidada tänapäeva kirjakeeleks perioodi 20. sajandi algusest praeguse ajani, jääks vana kirjakeele uurijate töömaaks umbes 365 aasta pikkune kirjakeele ajaloos lõik, mille algust tähistavad 16. sajandi algul esimesed eestikeelsed tekstid ja mis sisaldab varieeruva ortograafiaga valdavalt tõlkelisi, seega ühtlasi võõrmõjulisi kirjalikke tekste. Vanemate eestikeelsete tekstide keel järgib tõlkimisel aluseks olnud lähetekeelte, eeskätt saksa keele ja selle vahendusel ka ladina, kreeka jt klassikaliste keelte grammatilist eeskujut ning on valdavalt kirikukirjanduse keel.

Vana kirjakeele perioodi on uurijad erinevalt piiritletud. Küsimus on selles, mitmeks ja missuguse kestusega järguks kirjakeele ajalugu jagada. Osa uurijaid seob väljendiga *vana kirjakeel* perioodi esimestest kirjapanekutest 13. sajandil kuni 17. sajandi lõpukümnenditeni, mil Johann Hornung fikseeris oma grammatikas (1693) vana kirjaviisi põhimõtted. K. Rossi arvates võiks vanaks kirjakeeleks nimetada esimesele eestikeelsele täispiiblile (1739) eelnenud perioodi keelekasutust. Osa uurijaist on seisukohal, et vana kirjakeele periood kestab kuni rahvusliku liikumise ajani (M. Lepajõe). T. Pauli arvates on vana kirjakeele perioodi võimalik käsitada veelgi pikemana, sest suurem kvalitatiivne keelemuutus kaasneb tema arvates alles Noor-Eesti kirjameeste tegevusega. H. Laanekase arvamusel peaks kirjakeele periodiseeringus arvesse võtma nii kirjakeele siseseid kui ka sotsiolingvistilisi tegureid. Et tänapäevase kirjakeele üks tähtsamaid tunnuseid on normeeritus, polüfunktsionaalsus ja stiililine mitmekesisus, siis selline kirjakeel kujuneb Eestis välja umbes 1918. aastaks.¹

Nagu näha, lähevad seisukohad suurel määral lahku. Siinkirjutaja nagu ka teiste vana kirjakeele uurimiserühma liikmete arvates võiks vana kirjakeele piiri tähistada 19. sajandi viiekümnendad aastad, mil hakkas levima laiemapõhjaline keskeestiliste joontega ühiskeel ja Eduard Ahrensi soovitatud uus kirjaviis. Vähehaaval kaasnes eestlastest kirjameeste tegevusega ka keelekasutuse kvalitatiivne muutus, mis vajab varasema kirjakeele traditsiooni taustal siiski üksikasjalikumalt avamist.

Sedavõrd laialt käsitatud vana kirjakeele mõiste puhul on võimalik ja otstarbekas seda perioodi täpsemalt edasi liigendada, selgitades välja ajapunktid, mil kirjakeeles on toimunud kvalitatiivseid muutusi. Nimetamist vajab ka vaheetapp 19. sajandi teisest poolest kuni 20. sajandi alguseni – ajani, mil võime rääkida juba tänapäeva kirjakeelest.

¹ Arvamused pärinevad vastustest, mis on saadud vana kirjakeele uurijatele saadetud küsitlusest ning Heli Laanekase täiendustest siinsele ülevaatele.

Vana kirjakeele periodiseerimisel on niisiis võimalik lähtuda kas üldisemast kultuurilisest arengust või kirjaviisis toimunud muutustest. Viimati nimetatud kriteeriumist lähtudes saab perioodi kuni 17. sajandi lõpuni nimetada ebaühtlase saksa-eesti kirikukeele ajaks ja perioodi J. Hornungist kuni 19. sajandi alguseni parandatud kirikukeele ajaks, nagu on teinud Arnold Kask. Periodiseerimisel on võimalik aluseks võtta ka ühelt poolt rahvakeele baasil arenevad eri kirjakeeled Põhja- ja Lõuna-Eesti murrete alal ja teisalt ühine rahvuslik kirjakeel, mis kaasnes rahvuse kujunemisega 19. sajandi teisel poolel (Kask 1970). A. Kask eristab vana kirjakeele arengus kolme perioodi, lähtudes kirjakeele rollist ühiskonnas: 1) 16.–17. sajandi kirjakeel, 2) 18. sajandi kirjakeel ja 3) 19. sajandi esimese poole kirjakeel. 19. sajandi teisel poolel kujunes välja eesti kirjakeele ortograafia. Ühtlase ja tänapäevase kirjakeeleni jõuti 20. sajandi esimestel kümnenditel. Kogu perioodi kirjakeele kujundajateks olid valdavalt sakslased, esimeste eestlastest kirjameeste tekstid pärinevad alles 19. sajandist.

Andrus Saareste käsitluses võiks vana kirjakeele ajajärk hõlmata 16.–18. sajandit (Saareste 1952).

Omanäoline on Tiit Hennoste üheksa sotsioperioodi käsitlus, kus lähtutakse eri aegadel ühiskonnas eksisteerinud keelesituatsioonidest ja nende muutumisest, mitte keelestruktuuri muutustest. Selles jaotuses, kus küll vana kirjakeelt mõistena ei mainita, võiks vastav periood tinglikult hõlmata ajavahemikku 16. sajandist kuni 1860. aastateni (3.–4. sotsioperiood). Kolmas periood, mil T. Hennoste sõnul pääseb valitsema luterlik kultuurimudel, toob kaasa eestikeelsete kirjalike tekstide tekkimise ja esmase leviku, hõlmates vahemiku 16. sajandist kuni 18. sajandi alguseni. Selle perioodi lõppu tähistab Eesti ala minek Vene tsaaririigi koosseisu ja piibli ilmumine 1739. aastal. Eesti keeles kujuneb sel ajal välja esimene kirjalik register, saksaestikeelne vaimulik register, mida kasutavad aktiivselt ainult saksa pastorid. Põhiosa tekstidest on tõlkelised, register tekib paralleelselt kahes allkeeles: põhja- ja lõunaeesti keeles. Eesti omakultuur on suuline ja eestlased ise kirjaoskamatud. Neljas periood hõlmab ajavahemiku 18. sajandi algusest 1860. aastateni. Sel ajal võib rääkida juba kahest eesti keelest: sakslaste ja eestlaste eesti keelest. Käibesse tulevad sakslaste tõlgitud ja mugandatud eestikeelsed ilmalikud kirjalikud tekstid (Hennoste 1997: 51–55).

Karl Pajusalu lähtub oma keeleajaloolises periodiseeringus ennekõike keelemuutustest, tuues välja kolm põhiperioodi: 1) vanaeesti keel (kuni aastani 1200), 2) suurte muutuste perioodi eesti keel (1200–1700) ja 3) uuseesti keel (alates 1700). 18. sajandi alguse põhjaeesti keel ja tänapäeva eesti keel on tema arvates põhistruktuurilt samad. Et tegemist ei ole kirjakeele ajaloo periodiseeringuga, siis vana kirjakeelt mõistena ei mainita (Pajusalu 2000).

Uusim eesti kirjakeele ajaloo perioodide jaotus pärineb äsja ilmunud „Eesti entsüklopeedia” Eesti-kõitest. Heli Laanekask esitab seal kirjakeele periodiseeringu, nimetades esimest kirjakeele etappi vanimaks perioodiks (13.–16. sajand), mil valitses alamsaksa kirjaviis. Teine periood kestab tema käsitluses 1686. aastani ja seda iseloomustab ülemsaksa kirjaviisi võidulepääs.

Paralleelselt arenesid kaks kirjakeelt, ilmusid esimesed grammatikad ning autoriteetsetes religioossetes tekstides kujundati välja tõlkeline vaimulik kirjakeel. Kolmas periood kestab 1739. aastani, mil ilmus täispiibel. Kinnistus nn Forseliuse-Hornungi kirjaviis, ilmus sakslastele mõeldud eestikeelset juhuluulet, esimesed aabitsad ja kalendrid. Neljas periood hõlmab ajavahemikku 1739–1857, mil vaimulike teoste kõrval hakkab ilmuma ka ilmalikku või poolilmalikku jutu- ja tarbekirjandust, mahukaid seadusetõlkeid ning perioodikat (Laanekask 2002).

Kirjakeele areng on niisiis dünaamiline protsess, mille periodiseerimine sõltub ennekõike uurija vajadustest ja vaatepunkti valikust. Vana kirjakeele algusaeg võiks praegustel andmetel jääda 16. sajandi algusse. Üksikuid sõnu, koha- ja isikunimesid on allikates ka varasemast ajast, nt Läti Henriku kroonikas, nn Taani hindamisraamatus või Tallinna turberaamatutes, kuid kirjakeele arendamisest on nende allikate puhul veel vara rääkida. Perioodi lõpp-tähis, 19. sajandi keskpaik, märgib kirjakeele laiemat teadlikku arendamist ja ühtlustamisprotsesse.

2. Vana kirjakeele senisest uuritusest

Vana kirjakeelt on eesti kirjakeele ajaloo avamise ja tutvustamise kontekstis uuritud juba ligikaudu kakssada aastat. Olulisematest sellealastest teaduslikest uurimustest saame rääkida küll alles 20. sajandist alates, ehkki vastavateemalisi tutvustavaid artikleid on avaldatud ka varem. Teerajajaks võib siin pidada ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache”, kus on ilmunud mitmeid tutvustusi eesti kirjakeele ajaloos tähtsate teoste kohta. Mõnes neist peatutakse ka keeleküsimumstel (vt nt Hirschhausen 1818).

Oma panuse meie varasema kirjakeele ajaloo mõtestamisse on 19. sajandi keskel andnud Eduard Ahrens, kelle teravatest süüdistustest Heinrich Stahli saksamõjulise keelekasutuse aadressil on alguse saanud hiljemgi korratud seisukoht, nagu oleks Stahli keeleoskus võimaldanud tal kujundada ka eesti rahvakeele pärasema kirikukeele ja nagu oleks Stahl meelega kallutanud varasemat kirjakeelt saksa keele poole. Ahrens nimetab oma artiklis eesti kirikukeele alusepanijaks Johann Hornungit, kes püüdis vanemat kirikukeelt rahvapärasemaks muuta (Ahrens 1845). Pikema ülevaate eesti grammatika-kirjandusest annab F. J. Wiedemann oma grammatika sissejuhatuses (Wiedemann 1875).

Järgnev vana kirjakeele uurimise ülevaade on koostatud põhilistest teemadest lähtudes. Siinse käsitluse mahu piiratuse tõttu ei ole artikleid pike-malt refereeritud, nimetatud on vaid olulisemad käsitlused iga ainevaldkonna kohta.

2.1. Allikatutvustused ja ülevaated

Vana kirjakeele uudisleidude tutvustamiseks on kirjutatud rohkelt allikatutvustusi. Siin olgu nimetatud vaid mõned sellised, kus peatutakse ka mälestiste keelel. Nii on J. H. Rosenplänter tutvustanud ajakirjas „Beiträge”

Joachim Rossihniuse kirikuraamatuid (Rosenplänter 1816). Tänuväärset tööd eesti kirjakeele mälestiste tutvustamisel, uurimisel ja publitseerimisel on teinud V. Reiman (vt nt Reiman 1890, 1891, 1898), kelle autoriteetsed seisukohad on saanud paljuski ka 20. sajandi uurijate arvamuse mõjutajaks. Aarni Penttilä on arutlenud kaudselt teada olevate vanimate eestikeelsete teoste – J. Kieveli katekismuse (1517), F. Witte katekismuse (1554), J. A. Weltheruse vaimuliku raamatu ja W. Bucciuse „Institutiones estonicae” (1622) võimalikkuse ja leidmisperspektiivide üle (Penttilä 1927) ning Paul Johansen on koos Helmuth Weissiga tutvustanud eesti vanimat seni leitud trükiteost, Wanradti-Koelli katekismust (Johansen 1927; Weiss, Johansen 1930).

Omapärase avastamislooga on 16. sajandi teisest poolest pärinevad J. A. Völckeri lõunaeeetiliste sugemetega jesuiitlikud tekstid, mida tutvustas Edgar Oissar (1964). Et uusi vana kirjakeele tekste on arhiividest võimalik leida ka tänapäeval, seda tõendavad Jüri Kivimäe hiljutine arhiivileid – nn kiri *moder'*ile, mis võib pärineda 16. sajandi esimesest poolest (Kivimäe 1997), ja Kristiina Rossi Eesti Ajalooarhiivist päevavalgele toodud Vana Testamendi tõlkekäsitraditsioonid. Viimane leid täiendab Vana Testamendi tõlkelugu, võimaldades tuvastada võimalikke tõlkijaid ja uurida tööde ajalist järjekorda (Ross 2002a).

Kirjakeele ajaloo oluliste allikmaterjalide tutvustajana on tänaseni oluline A. Saareste ja A. R. Cederbergi teos eesti kirjakeele vanematest mälestistest 1524–1739, mis koondab tekstinäited ja andmed allikate kohta. Raamatust on ilmunud kaks trükki, esimene neist kahes köites (Saareste, Cederberg 1927; Saareste, Cederberg 1929–1931) ja teine faksiimiletrükina (Saareste, Cederberg 1992).

Vanema luuletraditsiooni avamisel on olulise tähtsusega Villem Altoa ja Aino Valmeti esinduslik 17.–18. sajandi juhuluule valimik, kus peale tekstide taas publitseerimise on iseloomustatud ka nende keelekasutust (Altoa, Valmet 1973). V. Altoa on andnud süsteemse ülevaate ka Stahli-eelsest eestikeelsest trükisõnast (Altoa 1974).

Põhjalikumaid ülevaateartikleid on kirjutatud enamasti kas mõne allika või autori keele kohta. Näitena võiks nimetada Andrus Saareste artiklit *Agenda Parva* (1622) keelest (Saareste 1938) või sama autori artiklit, kus tutvustatakse nn Kullamaa käsikirja keelelisi erijooni ja võrreldakse selle keelekasutust mitmete kaasaegsete keelemälestistega (Saareste 1923). A. Saareste on kirjutanud ka Wanradti-Koelli katekismuse keelest, vaagides muuhulgas selle murdemõjusid (Saareste 1930), ning tutvustanud 1637. aastast pärineva dokumendi, 17. sajandi lõpu aabitsate-katekismuste ja S. H. Vestringi eesti-saksa sõnastiku keelt (Saareste 1929). Ka Julius Mägiste on tutvustanud keeleajaloolise väärtusega leitud: 1000-leheküljelist teostekogu, mis leiti Soomes Turu rootsi gümnaasiumi raamatukogust. Leitud köide on trükitud 1693. a Tallinnas ja sisaldab Lutheri väikese katekismuse, küsimusi katekismuse kohta, evangeeliumid ja epistlid, lauluraamatu ja palveraamatu. Tegemist on H. Stahli „Hand- und Hauszbuch” neljanda, kuid mitte muutmatu trükiga. See raamat võimaldab valgustada küsimust, mil määral arenes nn Stahli keel 1630. aastaist kuni sajandi lõpuni (Mägiste 1953).

Ülevaateartiklite rubriiki kuulub ka Aino Valmeti käsitlus 18. sajandi algul kirjutatud Käsü Hansu kaebelaulu keekekasutuse kohta (Valmet 1993) ja Jaak Peebo ülevaade Wastse Testamendi (1686) keelest (Peebo 2001). Anne Lill on tutvustanud 17. sajandi kirikliku kirjamehe Christoph Blume keekekasutust kaasaegse kirjakeele traditsiooni taustal (Lill 1988). Põhjalik uurimus on kirjutatud ka Johannes Gutsblaffi lõunaeesti keele grammatika kohta (Lepajõe 1999).

Laiematest mingit perioodi kokku võtvatest ülevaadetest olgu nimetatud nt A. Saareste käsitlust eesti keelest Rootsi-Poola ajal (Saareste 1940a) või Kristiina Rossi laial vana kirjakeele eruditsioonil põhinevat artiklit „Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks” (Ross 1999). Siinkohal tuleb nimetada ka Heli Laanekase põhjalikke analüütilisi ülevaateid ühise eesti kirjakeele taotlemise raskustest 19. sajandi algul (Laanekask 1983, 1984, 1992, 1993).

Põhjaliku ülevaate eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest koos eri autorite silmatorkavate keelenähtuste analüüsiga annab Arnold Kask oma raamatus „Eesti murded ja kirjakeel” (Kask 1984). Teos käsitleb eesti kirjakeele ajaloos oluliste autorite keekekasutust alates Wanratti-Koelli katekismusest, Mülleri jutlustest ja Stahli teostest kuni 1980. aastateni.

Ülevaateartiklite ühe liigina võib käsitada ka n-ö programmilisi artikleid, mis avavad vana kirjakeele üldisemat olemust ja selle seoseid tänapäeva keelega. Selliseks võib pidada K. Rossi kaht 2002. aastal ilmunud artiklit, millest esimene rõhutab, et tänapäeva eesti ühiskeel on sündinud baltisaksa pastorite kujundatud eesti kirjakeele ning eestlaste endi kõneldud murdekeele pikaajalise ja vaevalise kokkusulatamise tulemusena (Ross 2002b). Teine artikkel hindab kriitiliselt seni vana kirjakeele uurimises saavutatut ja kavandab suunad edaspidise nähtuskeskse tüpoloogilise uurimise tarvis (Ross 2002c). Programmilise kirjutisega eesti filoloogiliste alliketeoste uustrükkide sarja kavandamiseks on esinenud Henn Saari. Teda on positiivse eeskujuna ajendanud F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu taastrüki ilmumine. Saari rõhutab, et vanadel kapitaalteostel on tänapäeva jaoks suur väärtus, mistõttu tuleks uuesti kättesaadavaks teha nt H. Gösekeni manuduktsioon, F. J. Wiedemanni grammatika ja teos „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten” (1876), P. Johanseni „Taani hindamisraamatu Eestimaa nimistu”, A. W. Hupeli keeleõpetus 1818. aastast kui vana kirjaviisi ainus õigekeelsussõnaraamat, F. R. Faehlmanni kirjutised, E. Ahrensi grammatika, „Beiträge”, M. Veske „Healte õpetus” jt olulisi tekste (Saari 1974). See tänuväärne kava on suures osas tänapäevani teostamata ja väärriks praegusel arvutiajastul uuesti kaalumist, et teha eesti filoloogilise mõtte arengus olulised tekstid kui mitte uustrükkidena, siis vähemalt digitaalselt kasutatavaks.

2.2. Ortograafia

Vanemate eestikeelsete tekstide varieeruv ja võõrapärane ortograafia ei ole olnud sage uurimisteema. Väga põhjaliku vanimate tekstide ortograafiat käsitleva artikli on avaldanud Erich Kobolt (1929). Mihkel Toomse on uurinud

piibli esmatrüki vokaalide pikkuse märkimist ning selle traditsiooni kujunemist (Toomse 1939). Temalt pärineb ka G. Mülleri jutlustes esinenud palataalklusiili kasutamisele pühendatud uurimus (Toomse 1958). Ortograafia kujunemise küsimusi käsitleb Arnold Kase artikkel vana ja uue kirjaviisi vahelisest võitlusest (Kask 1958). B. G. Forseliuse ortograafiauuendust on tutvustanud V-L. Kingisepp (Kingisepp 2000b). Ortograafiaküsimusi on puudutanud ka Szilárd Tóth J. Gutsloff'i keelekasutuse ülevaates (Tóth 2001).

2.3. Leksika

Enim uurimusi on pühendatud vanema kirjakeele allikate sõnavarale, siin olgu nimetatud neist vaid mõned. Leksikakäsitlusi on kirjutanud nt Julius Mägiste, Andrus Saareste, Paul Ariste, Paul Alvre, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo jt.

P. Ariste on uurinud nii Georg Mülleri (Ariste 1981) kui ka Heinrich Stahl'i saksa laensõnu (Ariste 1963, 1981). Laensõnu on uurinud ka Helgi Liin, kes on avaldanud käsitlusi saksa tõkelaenude kohta vanema kirjakeele tekstides (Liin 1968, 1975).

Sõnavaraalaseid artikleid on arvukalt kirjutanud Paul Alvre, näiteks olgu nimetatud tema käsitlusi vana kirjakeele küsisõnadest (Alvre 1976, 1997) või üksiksõnadele pühendatud artikleid sõnade *kaidur*, *kilvu*, *kooldes* (Alvre 1983), samuti Heinrich Stahl'il kasutatud sõna *lind* 'linn' kohta (Alvre 1999).

Julius Mägiste on kirjutanud põhjaliku käsitluse H. Stahl'i sõnast *kalivägi*, arutledes selle ja eestlaste muinaskangelase *Kalev* nime seoste üle (Mägiste 1948). 1957. a ilmus Mägistelt artikkel „Ununenud eesti sõnu”, kus ta selgitab H. Gösekeni teoses „Manuductio ad linguam Oesthonicam” sisalduvaid vanu sõnu, nagu *hageldama* 'riidlema', *tagadus* 'tagatis, garantii', *kurvitsema* 'kurbust tundma' jt (Mägiste 1957).

Valve-Liivi Kingisepp on oma kandidaadiväitekirjas uurinud O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnavara, mille kohta on ilmunud artiklid väljaandes „Sõnasõel” (Kingisepp 1972, 1973, 1975, 1986), ning avaldanud uurimusi selle keeleallika murdesõnade (Kingisepp 1978) ja uudse leksika kohta (Kingisepp 1991). Jaak Peebo kandidaadiväitekirja on pühendatud F. R. Kreuzwaldi „Kalevipoja” sõnavarale ja sellegi töö tulemused on avaldatud trükis (Peebo 1980a, 1980b). Hiljem on J. Peebo huvi keskendunud tartu vanale kirjakeelele: ta on käsitlenud lõunaeestikeelse Wastse Testamendi leksikat, tuues sealt esile omapäraseid lõunaeestilisi sõnu, nt *ees* 'ike', *nuumama* 'üürima, rentima', *nägune* 'sarnane' (Peebo 1989).

Vanemas kirjakeeles avalduvat fraseoloogilist ainet on põhjalikult uurinud Arvo Krikmann (Krikmann 1986, 1992, 1995).

2.4. Grammatika

Enim käsitlusi on grammatika valdkonnas kirjutatud **morfoloogia** kohta. Siin olgu nimetatud Julius Mägiste põhjalik ülevaade possessiivsufiksrite rudimentidest eesti vanemas kirjakeeles (Mägiste 2000). A. Kask on kirjutanud kaudse kõneviisi käsitlustest eesti keelelises kirjanduses. Artiklis peatutakse

muu hulgas vana kirjakeele andmetel ja väidetakse, et alus kaudse kõneviisi tekkeks oli olemas juba 16. ja 17. sajandi kirjapanekuis (Kask 1984).

Põhjalikult on vana kirjakeele morfoloogia küsimustega tegelnud P. Alvre, kes on uurinud eesti kirjakeele määrsõnu (Alvre 1968), *veelaks*-tüüpi sõnu (Alvre 1981), vana kirjakeele kontaminatsioonivorme *ematumata*, *isatumata* ja *väigasti* (Alvre 1986a) ning liitadverbide kuluvorme (Alvre 1986b). Veel on ta oma uurimustes puudutanud sõna *hea* komparatsiooniga seonduvat (Alvre 1988), pronomeni *kes* morfoloogiat (Alvre 1977), sõnade *poole*, *pool*, *poolt* kujunemise probleemi (Alvre 1991c), refleksiivpronomeneid *enese* ja *enda* (Alvre 1991a) ning astmevahelduse küsimust vanas kirjakeeles (Alvre 1991b). Sellesse valdkonda kuuluvad ka terminatiivsete konstruktsioonide ja terminatiivi vahekorra uurimisele pühendatud artiklid (Alvre 1971, 1974) ning käsitlus J. Rossihniuse lõunaeestilisest konstruktsioonist *ammu tukmeni* 'kuni otsani' (Alvre 2002).

J. Peebo on põhiliselt uurinud tartu keele grammatikat (Peebo 1995, 1996, 1997). P. Aristelt pärineb artikkel genitiivi lõpu *-n* esinemisest Georg Mülleri jutlustes (Ariste 1959). Aino Valmeti kandidaadiväitekiri käsitleb pluraali partitiivi avaldumisvorme vanemas kirjakeeles aastatel 1524–1857 (Valmet 1956), eraldi artiklis on ta tutvustanud J. Gutsloff'i grammatika noomeni mitmusevorme (Valmet 1986). Kristiina Rossi on huvitanud verbivormide tõlkimise probleem esimeses eestikeelses täispiiblis (Ross 1995) ning G. Mülleri ja H. Stahli kohakäändekasutus (Ross 1997).

Vana kirjakeele **morfosüntaktilise** arengu jälgimisele on pühendatud Külli Habichti doktoriväitekiri, kus käsitletakse kaassõnade grammatikaliseerumise ning grammatikaliseerumise ja leksikaliseerumise vahekorra probleeme, vana kirjakeele reksioonistruktuure ja modaaltarindeid (Habicht 2001).

Süntaksi alalt võib nimetada J. Mägiste laiaulatuslikul keelematerjalil põhinevat artiklit eesti *saama*-futuurumi algupärast. Selles käsitluses on arvesse võetud nii murrete, vanemate eestikeelsete tekstide kui ka sugulaskeelte andmed ning leitakse, et see futuurumi väljendamise võimalus ei pruugi olla lõpuni laenuline, vaid et saksa keele mõju on nähtuse levikut vaid võimaldanud (Mägiste 1936). Samuti väärrib mainimist Rein Nurkse põhjalik ja paljude keelenäidetega varustatud artikkel adjektiivtribuudi ühildumise käsitlemisest eesti keele grammatikates alates H. Gösekenist (1660) kuni K. A. Hermannini (1884) (Nurkse 1934). Harald Paukson on uurinud F. R. Faehlmanni sõnajärge (Paukson 1930). Tähelepandav on ka Osmo Ikola käsitlus Georg Mülleri jutluste süntaktilise eripära kohta (Ikola 1962).

2.5. Sõnamoodustus

Eesti vanema kirjakeele sõnamoodustust ei ole eriti põhjalikult käsitletud ja see on valdkond, kus kujunenud seaduspärasuste ja produktiivsete mallide kohta on veel mõndagi uurida. Esimesed selleteemalised käsitlused pärinevad küll juba 19. sajandi esimesest poolest, nt olgu mainitud A. F. J. Knüpfferi artiklit eesti keele sõnamoodustuse temadel (Knüpffer 1814). Vanema kirjakeele tuletistega on tegelnud ka A. Kask, kellelt pärineb uurimus dever-

baalsetest *is*-tuletistest eesti kirjakeeles, mis võtab muuhulgas arvesse vanimate eesti keele sõnaraamatute materjali. Viimastel aastatel on sõnamoodustusprobleemidega tegelnud ka K. Habicht oma magistritöös „*us*-liiteliste abstrakttuletiste areng eesti kirjakeeles”, kus materjali allikana on kasutatud vanu sõnaraamatuid ja sõnavarakogusid ning jälgitud nende põhjal abstrakttuletiste koosseisu täienemist aja jooksul (Habicht 1995). K. Habicht on uurinud ka Heinrich Stahli tänapäeva keelest erinevaid tuletisi ja püüdnud välja selgitada Stahli sõnatuletusmehhanisme (Habicht 2002).

2.6. Leksikograafia

Mõnevõrra on tegeldud ka vana kirjakeele leksikograafiat puudutavate probleemidega. Tartu ülikooli vana kirjakeele uurimisrühm on endale ülesandeks võtnud vanemate eesti keelt sisaldavate sõnastike „pööramise”. Need saksa-eesti sõnastikud muudetakse sellise töö käigus eesti keelest lähtuvaks. Sõnastikest on nii võimalik esile tuua kogu neisse kätetud sõnavaraline rikkus. 2002. a. publitseeris Kristel Kikas sellistel põhimõtetel H. Stahli grammatika sõnastikuosa (Kikas 2002), tema käsitlus põhineb nüüdisaegsel leksikograafiateoorial.

F. J. Wiedemanni sõnaraamatu eeltööna võib käsitada J. F. Helleri sõnastikku, millest on ilmunud A. Kase ja H. Laanekase põhjalik artikkel (Kask, Laanekask 1987).

Uudset leksikograafilist lähenemist esindavad vana kirjakeele töörühma koostatud sõnastikud: vanimate eestikeelsete tekstide sõnastik (Ehasalu jt 1997) ja Georg Mülleri jutluste sõnastik (Habicht jt 2000) ning J. Rossihniuse kirikukäsiraamatute sõnastiku vormis leksikaülevaade (Kingisepp jt 2002). Need sõnaraamatud esitavad eesti kirjakeele ajaloos oluliste tekstide kogu leksika koos tähendussetuste ja esinemissagedustega ning toovad välja liit-sõnu, verbiühendeid ja kollokatsioone. Selliseid sõnastikke koostatakse elektroniliste andmebaaside põhjal, mistõttu peaksid nendes esitatud andmed olema usaldusväärsed ja sobima ka sõnade esmaesinemuste registreerimiseks.

V-L. Kingisepp on uurinud tähendussetuste esitamist autorisõnastikes (Kingisepp 2001) ja tõlkevastete alusel avanevate sõnatähenduste probleemi H. Stahli kakskeelses sõnastikus (Kingisepp 1995).

Eesti leksikograafiatraditsiooni kujunemisest ja kuni 1917. aastani ilmunud sõnastikest on põhjaliku ülevaate andnud A. Kask (1956).

2.7. Tõlkeküsimused

Et varasemad kirjakeele mälestised sisaldavad valdavalt tõlkelist religioosset teksti, on sellealased uurimisteedad huvi pakkunud ka usuteadlastele. Siinkohal tuleb nimetada Toomas Pauli kapitaalset teost „Eesti piiblitõlke ajaloo” mis võtab süsteemselt kokku kõik pühakirja tõlkimisse puutuva ning peatub referatiivselt ka keeleküsimustel (Paul 1999). Teine märkimisväärne raamat, kus käsitletakse üht eesti kirjakeele ajaloo allikat, nn Kullamaa katekismust aastast 1524, pärineb Toomas Põllult. Selles raamatus vaa-

deldakse tekstikriitiliselt ja eelkõige teoloogilisest seisukohast lähtudes meie varasemate katekismuste koostamislugu ning analüüsitakse ka nende keelt (Pöld 1999).

Tõlkeküsimused on olnud ka teoloog Uku Masingu uurimisteenaks. Masing on esitanud huvitava algvälke hüpoteesi, väites, et hilisemad saksa pastoriid on kasutanud oma pühakirjatõlgetes varem eestlase poolt tõlgitud teksti, millele viitavat tüüpilised tõlgenduseksimused eestindamisel (Masing 1964). Tõlkeküsimustega tegeleb Masing ka mitmes muus kirjutises (Masing 1975, 1999a, 1999b).

Piiblitõlke temaatikaga seoses on vana kirjakeele küsimusi korduvalt käsitlenud K. Ross, kes on oma uurimustega avardanud senist tõlkelugu (vt Ross 1998, 2000a, 2002a).

Kokkuvõtlikult võib siiski öelda, et vana kirjakeele uurijaid on traditsiooniliselt rohkem huvitanud sõnavara kui grammatika. Vähe on tegeldud vana kirjakeele süntaksiga. Põhjuseks võib olla see, et sõnavaralised erijooned on tekstist kergemini leitavad ning mingi autori või perioodi keelelise omapära kirjeldamiseks piisab ka suhteliselt vähesest hulgast tähelepanekutest. Sõnavarast tuuakse sageli esile seda, mis on keelest kadunud või hääliku- ja tähendusmuutusi läbi teinud. Ka tekstide võrdlemisel on leksikaalsed erijooned sageli ilmekamad kui grammatilised, eriti kui arvestada, et kogu varasema kirjakeele lauseehitus järgib küllalt täpselt tõlkimisel aluseks olnud lähtekeele eeskujule. Grammatikanähtuste iseloomustamine eeldaks ka statistiliste andmete olemasolu ning materjali seda tüüpi süstemaatilist läbitöötamist, mis on täielikult võimalikuks saanud alles praegusel arvutiajal. Probleemiks võib olla ka teoreetilise aluse nõrkus, sest vana kirjakeele grammatika uurimise eesmärgiks peaks olema vastavate nähtuste mõtestamine laiemas tüpoloogilises perspektiivis ja tänapäevaste teadmiste taustal. Senisest rohkem tuleks käsitleda vana kirjakeele nähtusi üldisemas ideoloogilises kontekstis, nagu seda on teinud H. Rätsep oma Stahli grammatikat puudutavas artiklis, A. Lill Blume puhul, K. Ross, M. Lepajõe ja H. Laanekask kõikides oma käsitlustes.

3. Vana kirjakeelega tegelevad keskused ja uurijad

Vana kirjakeele uurimisel on pärast ajakirja „Beiträge” traditsiooniliseks keskuseks olnud **Tartu ülikool**, kus enamik 20. sajandil töötanud eesti keele professoritest ja paljud õppejõud on ühe uurimisvaldkonnana huvitunud ka vanemast kirjakeelest. Ka 19. sajandil loodud Gelehrte Ehstnische Gesellschaft, hilisem Õpetatud Eesti Selts, mis tegeles muu hulgas eesti kirjakeele ajalooa, tegutses ülikooliga seotult.

Prof Jaan Jõgever on tutvustanud vanade mälestiste keelt (nt Jõgever 1889), tema eestvõttel hakati eesti keele õppetoolis koguma materjali ka eesti keele sõnavara sedelkogu jaoks, mis kahjuks hävis ülikooli tulekahjus 1965.

a. Prof Andrus Saareste on kirjutanud rohkesti vana kirjakeele teemalisi artikleid, tutvustades põhjalikult vanimate eestikeelsete tekstide sisu ja erijooni ning analüüsid piiblikeele ja rahvakeele seoseid (Saareste 1940b). Ta on kasutanud vana kirjakeele allikaid ka oma kapitaalse mõistelise sõnaraamatu koostamisel.

Kunagine läänemeresoome keelte professor Julius Mägiste on kirjutanud põhjalikke sõnavara ja grammatikanähtuste ülevaateid üksikute keelemälestiste ja autorite keelest, nt Läti Henriku kroonikast (Mägiste 1970), Wanradti-Koelli katekismusest (Mägiste 1930) ning 16. sajandi lõunaestikeelsetest tekstidest (Mägiste 1970). Temalt pärineb ka eesti vana kirjakeele käsikirjaline sõnaraamat, mis sisaldab autorile eripäruga silma jäänud leksikat koos tekstinäidetega, sisaldamata siiski sagedusandmeid ja n-ö igapäevast sõnavara. Vana kirjakeele andmeid on Mägiste kasutanud ka oma etümoloogilises sõnaraamatus.

Endine soome-ugri keelte professor Paul Ariste on põhjalikult käsitlenud alamsaksa laene vanemas eesti kirjakeeles, täpsemalt Georg Mülleri ja Heinrich Stahli tekstides (Ariste 1940, 1963, 1981). Endisel eesti keele professoril Arnold Kasel on suuri teeneid vana kirjakeele sõnavara ja grammatika ülevaadetes kirjutamises, seega kirjakeele ajaloo laiemas süsteemses tutvustamises. Ta on kirjutanud siiani ülikoolis õppematerjalina kasutatava kaheosalise raamatu „Eesti kirjakeele ajaloo”, mis käsitleb rohketee keelenäidete varal kõikide olulisemate vana kirjakeele autorite keelekasutust. Kase professoriks oleku ajal hakati eesti keele õppetoolis taas koostama varem hävinud eesti kirjakeele sedelkartoteeki, mis koondab varasemates eesti keele grammatikates (H. Stahl (1637), J. Gutsloff (1649), H. Göseken (1660), J. Hornung (1693)) sisaldunud eestikeelset sõnavara ning Georg Mülleri jutluste, Heinrich Stahli „Hand- vnd Hauszbuchi” ja „Leyen Spiegeli” leksika täieliku kogu – seega just vanema eesti kirjakeele materjali, ja on praeguseni uurijate käsutuses.

Ka Kase järeltulija prof Huno Rätsep on olnud muude teemade kõrval huvitatud vanast kirjakeelest. Ta tuli 1987. a Heinrich Stahli grammatikat hinnates välja tollal oma tolerantsuses uudse seisukohaga, et 17. sajandil kirjutatud eesti keele grammatikad ei saanudki olla omas ajas teistsugused – neid tuleb vaadelda vastava ajastu traditsioonis, süüdistamata autoreid pahahtlikus rahvakeele moonutamises ning selle väljendusvõimaluste mittetundmises. See pani ümber hindama seni visalt püsinud arvamust, et esimeste eesti grammatikate autorid on teinud oma ladina ja saksa mallide järgi kohandatud käsitlustega eesti keele kirjeldamisele pigem kahju (Rätsep 1987).

Praegu tegeleb vana kirjakeele materjali koondamise ja mõtestamisega Tartu ülikoolis 1995. aastal prof Mati Ereli poolt moodustatud vana kirjakeele töörühm, mis tegutseb Valve-Liivi Kingisepa juhtimisel ja on seni publikuseerinud põhiliselt leksika ülevaateid (Ehasalu jt 1997, Habicht jt 2000, Kingisepp jt 2002). Samal ajal on rühma liikmed tegelnud ka parajasti käsil oleva keelematerjali uurimisega. Valve-Liivi Kingisepp on kirjutanud artikleid, mis tutvustavad G. Mülleri jutluste sõnavara (Kingisepp 2000a, 2001).

Töörühma liikmed on avaldanud kollektiivse ülevaate vanimate eestikeelse tekstide sõnavarast ja vormistikust (Kingisepp jt 1997). K. Prillop, kes on ühtlasi rühma arvutitöö ideoloog, on kaitsnud magistritöö Georg Mülleri verbivormistikust. Selles rakendab ta esmakordselt vana kirjakeele uurimisel optimaalsusteooria põhimõtteid (Prillop 2001). U. Pirso uurib lisaks jooksvatele korpuse täiendamise ja märksõnastamisega seotud ülesannetele ka Georg Mülleri noomenivormistikku. K. Habicht on ennekõike huvitatud vanema kirjakeele morfosüntaktilisest arengust ja saksa keele mõjudest vanades tekstides (Habicht 2001). Peale nende nelja on töörühmaga seotud ka pensioneerunud dotsent Jaak Peebo.

Vana kirjakeele uurimisrühmaga on pidevalt seotud nii bakalaureuse- kui ka magistriastme üliõpilasi, keda rühma liikmed juhendavad ja kelle uurimisteemad puudutavad vana kirjakeelt. Nii on üliõpilane Annika Kohv tegelnud oma bakalaureusetöös Georg Mülleri adverbidega (Kohv 1999), Maarika Keldti bakalaureusetöö teemaks oli Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatute verbireksioon (Keldt 2001); Helina Tennasilm on bakalaureusetöös uurinud Turu käsikirja sõnavara (Tennasilm 2002) ja keskendub magistritöös 17. sajandi jutlusetekstide keelelisele võrdlemisele. Argo Mundi bakalaureusetöö käsitles Heinrich Gösekeni sõnaraamatu verbide problemaatikat (Mund 2002). Valmimas on veel mitmeid vana kirjakeele uurimusi: Laura Merirand uurib bakalaureusetöös *pidama*-verbi modaalsusega seonduvat, Urve Viitkari bakalaureusetöö keskendub Johann Gutsblaffi sõnastiku leksikaalsele analüüsile, Kadri Köpp uurib relatiivlause tüpologia probleeme vanema kirjakeele tekstides.

Vana kirjakeele töörühma tegevust on rahastatud mitme projekti kaudu. 1996. a saadi haridusministeeriumi programmi „Eesti keel ja kultuur” raames toetus arvutite soetamiseks ja vanima kirjakeele korpuse põhimõtete väljatöötamiseks. 1997. a on toetust saadud programmi „Eesti keelekorraldus ja keele ning kultuuri lugu” raames vanimate eesti keele tekstide sõnastiku koostamiseks ja Georg Mülleri jutluste arvutivariandi loomiseks. 1998–2002 osales vana kirjakeele töörühm sihtfinantseeritavas programmis „Eesti keele arenemine ja varieerumine ning selle murdetauust”.

Rühma ülesandeks on olnud vanade keeleallikate taas kasutatavaks tegemine – elektroonilisele kujule viimine –, uurimistöö läbi töötatud tekstide põhjal ning suuri tekstihulki katvad võrdlused. Oluline on ka töörühma Interneti-kodulehekülje pidev täiendamine, mille kaudu huvilised pääsevad käsitsema vana kirjakeele korpuse materjale. Vana kirjakeele nn lauskorpusesse on praeguseks jõutud koondada kõik vanimad, st kuni 16. sajandini kirjutatud ja tänaseks säilinud eestikeelsed tekstid, Georg Mülleri jutlused (1600–1606), lõuna-eestikeelne „Agenda Parva” 1622. aastast, nn Turu käsikiri 17. sajandi algusest, Joachim Rossihniuse lõuna-eestikeelsed kirikuraamatud aastast 1632 ning Heinrich Stahli kirikliku käsiraamatu „Hand- vnd Hauszbuch” (1632–1638) neli osa, samuti tema jutluseraamat „Leyen Spiegel” (1641–1649). Viimati nimetatud Stahli teostega töö veel käib, sest sisestatud tekst vajab kontrollimist, seejärel lemmatiseerimist ja grammatilise infoga varustamist.

Vanemate eestikeelsete tekstide lauscorpust täiendatakse pidevalt. Esialgu on plaanis sisestada kõik teadaolevad tekstid kuni 1649. aastani, mil ilmus Stahli teose „Leyen Spiegel” teine osa. Pärast seda tuleks asuda valikorpuse loomisele, mis kataks kogu vana kirjakeele perioodi ja oleks mõeldud vanema kirjakeele sõnavarast, vormistikust ja süntaksist huvitujatele Interneti kaudu laiemaks kasutamiseks. Praegu kasutab vana kirjakeele töörühm oma liikme K. Prillopi loodud arvutiprogrammi Mollerus, mis töötab 32-bitises Windowsi keskkonnas. Programm võimaldab korduvalt tekstiosi korrigeerimist, samuti toob see automaatselt välja kõik erinevad sõnakujud koos nende lauseümbrusega, mille alusel programmiga töötajal on kerget valida sobiv märksõna. Märksõnastamine toimub siiski käsitsi, sest automaatselt lemmatiseerijat pole nii vanade tekstide puhul mõttekas rakendada, kuna erinevus tänapäevasest leksikast on siiski liiga suur, ortograafia on väga varieeruv ning vigade vältimiseks tuleks nagunii kõik esinemisjuhud uuesti üle vaadata. Peale lemmatiseerimise võimaldab arvutiprogramm sisestada ka sõnaliigimääratluse, täpse vormiinfo ning märkusi. Kogu selliselt sisestatud materjal moodustab elektroonilise sõnastiku, kus andmete struktureerimise viisiks on relatsiooniline andmebaas. Programm Mollerus võimaldab niisiis analüüsida morfoloogiat ja leksikat ning saada mitmesuguseid statistilisi andmeid. Tekstide süntaktilise märgendamiseni ei ole seni veel jõutud, sest see on teooriasidusam ning spetsiifilisem valdkond kui eelnevalt nimetatud ja sõltub rohkem uurija konkreetsest ülesandepüstitusest.

Kogu praeguseks korrastatud materjal on kasutajatele kättesaadav töörühma Interneti-kodulehel <http://www.murre.ut.ee/vakkur>. Sealt leiab huviline lisaks tekstidele ka mõningaid statistilisi andmeid nt märksõnade sageduse, ainult ühel autoril esinevate sõnade või vähemalt kuuel autoril esinevate sõnade loendi.

Vana kirjakeele rühma lähiaastate töökavas on suurema ülesandena keeleuurijate tarbeks mõeldud vana kirjakeele valikorpuse koostamine, mis annaks ülevaate kõigist 16.–19. sajandi keskpaigani kirjutatud tekstidest ja võimaldaks teha läbilõikelisi grammatikaurimusi. Praegu on enamik 17. sajandi teise poole, 18. ja 19. sajandi tekste peaaegu täiesti uurimata valdkond. Keeleuurijat takistab nende puhul ennekõike asjaolu, et käsitsi tuleks läbi töötada väga suur hulk materjali.

Peale korpuse koostamise on plaanis uurijatele ja huvilistele kasutatavaks teha varasemates eesti keele grammatikates sisaldunud sõnastikud. Et vanimates neist on esimeseks keeleks saksa keel, siis on alustatud selliste sõnastike „ümberpööramisega”, nii et saksa-eesti sõnastikest saavad eestisaksa sõnastikud. Selliselt on töödeldud ja ka uuritud esimest eesti keele sõnastikku – H. Stahli grammatikas sisalduvat *Vocabula*’t, mille põhjal Kristel Kikas on kaitsnud 2002. aastal magistritöö, mis on avaldatud ka eesti keele õppetooli toimetiste sarjas (Kikas 2002). Töötlemlisel on veel Johannes Gutsloff 1649. a ilmunud grammatika lõunaeesti keele sõnastik ja Heinrich Gösekeni 1660. a grammatika sõnastik. Sedagi tööd vanemate sõnastike leksikaalsete rikkuste avamisel tahetakse jätkata, sest elektroonilisele kujule

tuleks viia ka 18. sajandi sõnastike leksika, nt Anton Thor Helle ja August Wilhelm Hupeli sõnastikud. See võimaldaks võrrelda sõnastike eripära ning nende leksikaalset struktuuri.

Tulevikus tuleks mõelda ka Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu täieliku arvutiversiooni koostamisele. Seda tööd on pikka aega tehtud Eesti Keele Instituudis, kus on arvutisse sisestatud struktuurimärgenditega teksti. Osaliselt (*a–Hedi, k–kapsas, l–lahti, mõltsas–paasme*) on selle leksikoloogilise tähtteose materjal kasutatav EKI Interneti-kodulehel <http://www.eki.ee/dict/wie/>. Sealt leiab kasutaja ka otsimootori ning abipäringud neologismide, vananenud sõnade ja Jakob Hurda poolt märgatud vigade kohta. F. J. Wiedemanni sõnaraamat sisaldab endas nii vana kirjakeele kui ka murrete sõnavara ja hõlbustaks elektrooniliselt kättesaadavana leksikograafide tööd.

Kahtlemata on eesti kirjakeele ajaloo uurimise seisukohalt väga olulise tähtsusega esimene täispiibel aastast 1739, mis tuleks samuti kiiremas korras korpusesse sisestada. See võimaldaks uurida nii tõlketraditsiooni kui ka leksika ja grammatika arengut – seda nii varasema tavaga võrreldes kui ka teose hilisemat mõju silmas pidades.

Koostööd on vana kirjakeele uurimisrühm seni teinud põhiliselt Soome Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse teadlastega, Eesti-sisene koostöö näiteks kirjandusuurijate, ajaloolaste ja usuteadlastega on siiani olnud üsna vähene ja piirdunud üksikute konsultatsioonidega. Lähiaastatel tuleb püüelda integreeritumate uurimuste poole, kus uurimistemade puhul oleks võimalik ühendada eri alade spetsialiste. Tihedam koostöö oleks vajalik ka selleks, et olla pidevalt kursis, missugused materjalid on kusagil olemas, ja sellekski, et jagada uurimishuvist ja vajadustest lähtudes tehnilise töö ehk vana kirjakeele korpuse täiendamise koormust. Vastasel korral on korpuste täienemine liiga aeglane ja vähe tõhus, sest Eesti väiksuse juures on ka tegijaid-huvilisi paratamatult vähe ning materiaalsed võimalused piiratud.

Traditsioonilistest üritustest võiks nimetada Tartu ülikooli kirjakeele ajaloo päevi, mille alla kuuluvad ka koos Soome kolleegidega korraldatavad vana kirjakeele päevad. Kirjakeele ajaloo päevi on olnud kaheksa korda, neist viimased toimusid 14. ja 15. novembril 2002.

Eesti Keele Instituudis hakati vana kirjakeele problemaatikaga tegelema 1990. aastate keskpaigast. Kõige enam tähelepanu on pööratud kirjakeele algusfaasis olulisima, st vaimuliku keele kujunemisele ning eriti piiblitõlke uurimisele (Küllil Kuuse käsilolev magistritöö sõna *õnnistama* tähendusest; K. Rossi grandid nr 2759 „Eesti varasema piiblitõlke tekstianalüüs” 1997–2000 ja nr 4944 „Heebrea mõjud eesti keeles” 2001–2004).

Mõlema temaatika korral lähtutakse eesti kirjakeele kui tõlkekeele spetsiifikast ning püütakse välja selgitada, mil viisil on kirjakeele tekkeprotsessis ühinenud genuinne ning laenuline aines. Genuinse ainese analüüsiga on kaudsemalt seotud ka EKIs koostatav etümoloogiline sõnaraamat ning teoreetilises plaanis mõned Urmas Sutropi käsitlused (Sutrop 1999, 2002).

Eesti kirjakeele tõkelisuse küsimusega on tegelnud K. Ross (mõningate üksiktartarindite arengut vaadeldakse nt artiklites Ross 1995, 1997, teoreetilisemat laadi tõlkeprobleematikat artiklites Ross 1999, 2000a, 2000b, 2002b).

Kuivõrd kirjakeele kujunemise üldiste suundade poolest on eesti keel arenenud paralleelselt läti keelega, on EKIs alustatud lätlastega ühisprojekti, mille eesmärgiks on välja selgitada eesti ja läti kirjakeele algusaegade taustsüsteemid ja saksa kultuuri mõju kummalegi kultuurile ning analüüsida sellest lähtuvalt eesti ja läti kirjakeele arengu ühisjooni. 18. oktoobril 2002. a toimus ühisseminar „Common Roots of Latvian and Estonian Literary Languages”, mille käigus töötati välja esimese ühiskogumiku põhimõtted (ilmub 2004).

Samuti on EKIs tegeldud vanade allikmaterjalide taastadvustamisega. On publitseeritud kirjakeele ajaloo seisukohalt olulisi materjale: Kristian Jaak Petersoni teosed ja nende sõnastik, mis on olemas ka digitaalsel kujul (IAAK [2001]); 1686. a ilmunud lõunaeestikeelne Wastne Testament (2001); Karl August Hermann 150. sünniaastapäevale pühendatud teos („Esimesest algusest meie ajani 2001”). Praegu on koostamisel Wastse Testamendi digitaalne variant ja sõnaraamat. Valmimas on Eduard Ahrensi grammatika ning muude keealaste kirjutiste tõlge, mille baasil samuti koostatakse digitaalne sõnastik.

Trükitud ja põhimõtteliselt kättesaadavate materjalide taastadvustamise kõrval on tegeldud ka „uute vanade” käsikirjaliste tekstide käibesse toomisega (Ross 2002a), hetkel on käsil Verginiustele omistatava 17. sajandi Vana Testamendi tõlke olulisemate osade publitseerimine.

Vana kirjakeel kuulub ka **teoloogide** huvifääri: nii on prof Toomas Paul, kes on kirjutanud põhjaliku monograafia eesti piiblitõlke ajaloost (Paul 1999), huvitatud ennekõike 17.–19. sajandi vaimulike tekstide keelest. T. Paul jätkab eesti piiblitõlke ajaloo uurimist pikaajalise projekti „Uue Testamendi vanimate eesti tõlgete tõlkeanalüüs” raames.

Tartu ülikooli usuteaduskonnas on vana kirjakeele probleemidega tegelnud ennekõike doktorant Marju Lepajõe, kes on huvitatud 17.–18. sajandi teoloogilise mõtte arengust ja sellega seoses ka kirjakeelest. Mõningaid kokkupuuteid selle perioodi keelega on olnud ka Peeter Roosimaal, kes koostab doktoriväitekirja 1. Peetruse kirja tõlkimise ajaloost, ning prof Alar Laatsil, kes uurib luterlikku teoloogiat ja piiblitõlke ajalugu. Usuteaduskonnas kavatakse lähiajal tõsisemalt tegelema hakata eesti vana kirjakeelt puudutavate valdkondadega. Sellelega on seotud kaks granti: dr Siret Rutiku juhitud granti „Eesti usuteaduslik terminoloogia” (GUSUS 5292), mis käsitleb teoloogilise mõistestiku kujunemist alates esimestest vaimulike tekstide tõlgetest, ja kavatakse kasutada vana kirjakeele uurimisrühma praeguseks läbi töötatud materjale. Teine grant, mida juhivad dr Riho Altnurme, hõlmab kõik kirikuloo õppetooli õppejõud ja kannab pealkirja „Eesti teoloogilise mõtte ajalugu ristiusustamisest tänapäevani” (GUSUS 5194). Sealgi tahetakse kasutada vana kirjakeele materjale.

Vana kirjakeele uurijad ja usuteadlased võiksid teha vastastikku rikastavat koostööd nii, et teoloogilise mõtte uurijad saaksid kasutada vana kirjakeele töörühma arvutikorpusi ja paleograafilist kogemust, vana kirjakeele uurijad aga saaksid usuteadlastelt teoloogilist konsultatsiooni. Hiljem võiks kavandada ka filoloogidele ja teoloogidele ühiseid valikkursusi nt varaluterlike tekstide lugemisest ning filoloogilisest ja teoloogilisest interpreteerimisest või teoloogilistest tekstidest eesti kultuuriloos.²

Praegu Oulu ülikoolis töötav kirjakeele ajaloo uurija Heli Laanekask tegeleb doktoritööna ühise eesti kirjakeele tekkimise problemaatikaga, mistõttu kuulub tema huvisfääri esmaselt 19. sajandi kirjakeel.

Eesti vanema kirjakeele küsimustega, ennekõike J. Gutsloff'i grammatika ning piiblitõlke eesti keelega tegeleb ka Tallinna Pedagoogikaülikooli doktorant Szilárd Tóth (vt Tóth 2001).

Vana kirjakeele allikate uurimise ja publitseerimisega on traditsiooniliselt tegelnud Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv, kes on välja andnud nt Salomo Heinrich Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu 18. sajandi algusest (Vestring 1998) ning hulgaliselt allikmaterjalide publikatsioone, nt F. R. Faehlmanni käsikirjad (Aaver, Laanekask 1997) või O. W. Masingu kirjad J. H. Rosenplänterile (Anvelt jt 1995–1997).

Eesti vanema kirjakeele uurimisega on tegeldud ja tegeldakse mõnevõrra ka väljaspool Eestit: Uppsala ülikoolis töötav Raimo Raag on tutvustanud põhjalikult 1697. a vandetootuse keelt (Raag 1993) ning võrrelnud põhja- ja lõunaeesiliste joonte vaheldumist 16. sajandi ja 17. sajandi alguse lõunaeesilise kirjakeeles (Raag 2001). R. Raag on puudutanud ka kahest kirjakeelest ühe kujunemisega seotud probleeme (Raag 1999).

Indiana ülikoolis on 1968. a valminud uurimus eesti kirjakeele arengust. See on konseptiivne ülevaade kirjakeele arengut mõjutanud autoritest ja allikatest, kus keskendutakse põhiliselt kirjaviisi problemaatikale (Kurman 1968).

4. Vana kirjakeele uurimise praegused ülesanded

Vana kirjakeele uurimise praegused ülesanded võib jagada kõige üldisemalt kaheks.

1. Vanade tekstide põhjal leksikaalseid ja grammatilisi nähtusi hõlmavate suuremate elektrooniliste materjalikogude loomine, mida peaksid saama Interneti vahendusel kasutada kõik asjast huvitatud lingvistid, et uurida mitmesuguseid pikka perioodi hõlmavaid keelenähtusi. Sellise materjali kasutamise tulemusena peaksid valmima uurimused, mis muu kõrval võtavad (võrdlus)allikana arvesse ka vana kirjakeele andmeid.

² Marju Lepajõe täiendus siinsele ülevaatele.

2. Süvitsi minevad kitsama teemaasetusega uurimused vana kirjakeele mõne perioodi, autori või keelenähtuse kohta, mida saavad koostada uurijad, kellel on kujunenud piisav kogemus vanade tekstidega tegeldes. Selleks on vaja vana keelematerjali mõtestamisest välja kasvanud probleemide nägemise ja püstitamise oskust ning teadmisi, missuguste allikate poole pöörduda – seega vana kirjakeele materjali süvatundmist. Nii lähenedes peaksid tulemuseks olema põhjalikud võrdlevad uurimused vana kirjakeele leksikaalsete ja grammatiliste nähtuste kohta, milles võiks olla arvestatud ka sugulas- ja kontaktkeelte andmeid.

Mõlema valdkonnaga tegelevad praegu Tartu ülikooli vana kirjakeele töörühma liikmed: ühelt poolt on ülesandeks üldiseks kasutamiseks mõeldud materjalikogude töötlemine ja raalanalüüsiks ettevalmistamine, teiselt poolt aga uurimuslike leksika- ja grammatikateemadega tegelemine, kus materjalina on võimalik kasutada ennekõike praeguseks läbi töötatud allikaid. Et neid allikaid ei ole veel palju (esialgu ulatub lauskorpus vaid kuni 17. sajandi keskpaigani), pole veel jõutud laiapõhjaliste võrdlevate vana kirjakeelt käsitlevate grammatikauurimusteni.

Eesti uurijad peaksid tegema rohkem koostööd ka korpusete laiendamisel, sest see on aeganõudev tehniline ülesanne. Vanade tekstide sisestamise koormust oleks võimalik hõlpsasti jagada nt kirjandusuurijatega, kes planeerivad praegu samasuguse läbilõikekorpuse loomist kui vana kirjakeele uurimistühma lingvistid.

4.1. Uurimismeetodid

Kui 20. sajandi esimesel poolel tegutsenud uurijad on lähtunud põhiliselt võrdlev-ajaloolisest meetodist, uurimused on valdavalt olnud deskriptiivsed ja uurimismaterjal valikuline, siis praegu on vana kirjakeele uurimisel võimalik edukalt ära kasutada infotehnoloogia võimalusi. Arvutikorpusesse ja andmebaasidesse talletatud materjali saab uurimishuvist lähtudes märgendada ning töödelda ja suurest materjalihulgast sobivaid valikuid teha. Nii jääb ära aeganõudev käsitsi materjali kogumise ja sedeldamise etapp ning saadud andmedki on statistiliselt usaldusväärsemad kui varasem uurija tähelepanekutest lähtuv käsitsi kogutud materjal. Arvutikorpused ja andmebaasid on Interneti vahendusel võimalik kasutatavaks teha kõikidele huvilistele nende asukohast olenemata. Selline materjal on kasutajaliideste abil hõlpsasti käsitsetav. Vana kirjakeele elektrooniliste ressursside loomine hoiab lõppkokkuvõttes kokku paljude uurijate energiat. Korpuspõhine uurimismetoodika sobib hästi eri autorite tekstide võrdlemiseks sõnavara või vormistiku alusel ning võimaldab grammatikat hõlpsamini analüüsida.

Praeguses uurimistöös peaks keskenduma korpuspõhiste tüpoloogilistele grammatikauurimustele. Kindlasti on vaja jätkata ka sõnavaraga tegelemist ning vana kirjakeele tekstide põhjal autorisõnastike väljaandmise traditsiooni. Sellised täielikult läbi töötatud ühe autori sõnavarakogud võimaldavad ennekõike registreerida sõnade esmaesinemusi kirjakeeles ning jälgida sõnavara arengut, tähendusmuutusi ja varasemate tekstide vahelisi võimalikke

laenuseoseid, mis aitab mõista meie kirjakeele ajalugu ja üksikute autorite panust kirjakeele arengusse. Kirjakeele sõnavara esmaesinevusandmeid saavad kasutada ka eesti keele etimoloogiasõnastiku koostajad.

4.2. Vana kirjakeele valikkorpuse probleem

Vana kirjakeele valikkorpuse vajalikkusesse võib suhtuda mitmeti. On uurijaid, kes leiavad, et selle loomine on ilmtingimata vajalik, kuid leidub neidki, kelle arvates ei suuda kogemustel põhinevat uurijaintuitsiooni asendada ühegi korpuse olemasolu. Ilmselt on põhjalikuks ja tänapäeva tasemel uurimistööks vaja siiski mõlemat.

Siinkohal ülevaade mõnest vana kirjakeele valikkorpuse olemuse ja koostamisega seotud üldisemast probleemist:

- 1) korpus on valikuline ning valik on tehtud kellegi otsustest ja varem kehtestatud kriteeriumidest lähtudes. Korpus ei saa sisaldada mingi perioodi kogu materjali, see ei ole ajastu keelekasutust kattev täielik materjalikogu, mistõttu võib mõni spetsiifilisem uurimisülesanne lahenduseta jääda;
- 2) valikkorpuses pääsevad mõjule üldised keelenähtused, varju võib jääda eriline mingi perioodi või autori keeles;
- 3) mida pikemat perioodi korpus hõlmab, seda enam tekib küsitavusi representatiivsuse suhtes – selles osas, mis hõlmab nt eri registre kaetust ja osakaalu ning autorite keelekasutuse mõjulepääsu selles. Nt eesti kirjakeele puhul on usuliste tekstide register 17.–19. sajandi tekstide arvestades kogu 17. sajandi ja suure osa 18. sajandi vältel valdav, mistõttu võib tekkida oht, et 19. sajandil suuremas mahus lisanduv tarbe- ja ilukirjanduslik tekst võib saada korpuses liiga vähe esindatud.

Vana kirjakeele korpuse tekstide sisestamine on märksa aega- ja vaevanõudvam kui tänapäeva kirjakeele puhul. Esiteks ei ole tekstide skannimine nii lihtne, sest programm ei tunne ära paljusid gooti kirja märke. Peale selle on säilinud allikate leheküljed viletsa kvaliteediga (osa teksti kustunud ja loetamatu);

- 4) märgendamise ja otsivõimaluste probleemid – korpus annab statistilise tõestuse üldjuhul sellele, mida ka juba varem teatakse või vähemalt eeldatakse, ning toob välja vaid need grammatikanähtused, mida on jõutud märgendada. Korpuse kasutamist peab hõlbustama paindlik ja lihtsalt käsitletav otsiprogramm;
- 5) korpuse kasutamise mõttekus sõltub uurimistöö eesmärgist. Vana kirjakeelega vähe seotud inimestele ja üliõpilastele on see siiski oluline materjaliallikas lingvistiliste probleemide uues valguses ja laiemas ajaperspektiivis analüüsimiseks.

Vana kirjakeele valikkorpust on mõttekas koostada etapiviisi, nii et pärast iga etapi lõpetamist oleks keeleteadlaste käsutuses terviklik vana kirjakeele perioodi hõlmav tekstikogu. Iga etapp peaks siiski sisaldama valiku olulistest tekstidest, võttes arvesse, et esindatud oleksid põhja- ja lõunaeesti keelsed, vaimulikud ja ilmalikud eri sajanditest pärinevad tekstid. Igal etapil suureneb korpuse maht ning sellega seoses ka kasutusvõimaluste hulk. Koos

valikkorpuse viimase etapi valmimisega peaks valmis olema ka lauskorpus. Etapid tuleks kujundada nii, et ühe etapi täitmisele ei kuluks üle kolme aasta. Praegust tööjõudlust arvestades oleks esimese etapi lõppedes korpuses umbes 500 000 sõnet ning ühtaegu peaks valmima ka korpuse kasutamist võimaldav veebipõhine päringusüsteem.

Arvestada tuleb sellega, et vana kirjakeele autorite tekstid erinevad üksteisest nii ortograafialt kui ka vormistikult. Selles suhtes peaks vana kirjakeele korpus sarnanema murdekorpusega. Oluline on, et valikkorpus sisaldaks eri autoritelt piisava pikkusega tekste, nii et korpusetekstist piisaks ka autori keele kohta järelduste tegemiseks ja selle võrdlemiseks teiste autorite keelekasutusega. See, kui pikki tekstilõike valikkorpusesse võtta, sõltub uurimistöo eesmärgist. Igal juhul peaks korpus olema kasutatav ka sõnavara uurimiseks, mistõttu peaks igalt autorilt olema seal vähemalt 20 000 tekstisõnaga lõik. Töö alustamiseks tuleb luua ülevaade kõikidest olemasolevatest tekstidest, mille valikul tuleb lähtuda teksti umbkaudsest mahust, pärrist, murdelisusest ja levikust. Seejärel tuleb tekstid sisestada – tulemuseks on märgendamata tekstikorpus. Järgneb tekstide grammatiline märgendamine. Vajaduse korral on sellist korpust võimalik hiljem suurendada kuni kõikse korpuse saamiseni, sest valim ei ole kunagi informatiivsem kui tervik.

4. 3. Vana kirjakeele sõnaraamatu probleeme

Iga kultuurkeele arenguloos peetakse oluliseks tähiseks vana kirjakeele sõnaraamatu väljaandmist, mis avab sõnade esmaesinemused ning annab mitmekülgse pildi kirjakeele sõnavara tähenduste arengust. Keeles praegu toimuvat pole võimalik mõista, kui ei teata, kuidas keel on praeguse arengutasemeni jõudnud, mis on keeles oma ja mis laenatud ning missugused on muutustele avatud piirkonnad.

Ka Eestis oleks kõikide küsitlusele vastanud uurijate arvates vaja välja anda vana kirjakeele sõnaraamat, mille koostamise probleeme on laiemalt tutvustanud V-L. Kingisepp (Kingisepp, Vaba 1997).

Tartu ülikooli vana kirjakeele töörühm on alustanud eeltööd vana kirjakeele sõnaraamatu koostamiseks: praeguseks on registreeritud seni teadaolevate vanemate tekstide sõnavara kuni 17. sajandi keskpaigani. Kirjakeele sõnavara kujunemisest ja tähendusmuutustest ülevaate saamiseks on aga suurem töö veel tegemata. Soomest Kodumaa Keelte Uurimiskeskusest on Tartusse toodud Julius Mägiste vana kirjakeele sõnaraamatu pooleli jäänud 628-leheküljelise käsikirja koopia. See on aga valikuline materjal, sisaldades sõnavara, mis on autorile tekste lugedes huvitava ja omanäolisena silma jäänud. Sellest sõnaraamatust puuduvad taotluslikult kõige igapäevasemad eesti keele sõnad, küll aga sisaldab see hulgaliselt arhaisme ja laensõnu, mille levikule vana kirjakeele tekstides autor viitab. Mägiste materjali on võimalik vana kirjakeele sõnaraamatu koostamisel kasutada, selle märksõnastik on Anni Oja töö tulemusena ka digitaalselt olemas.

Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis on ka vana kirjakeele sedelkartoteek, mis hõlmab peaaegu sedasama osa kirjakeele tekstidest, mis on prae-

guseks arvutikorpusse sisestatud (Georg Mülleri jutlustest kuni Johann Hornungi grammatikani 1693. aastal, viimati nimetatud teos ei ole praegu veel andmebaasi sisestatud). See pakub sõnavaraga tegelejaile kontrolli- ja võrdlusvõimalust.

Et sõnaraamatutöö lõppu mitte liiga kaugele nihutada, oleks esialgu otsustav koostada sõnade esmaesinemusi, tähendussetusi ja kontekstinäiteid sisaldav sõnaraamat ehk ainult kuni 1739. a piiblini (see kaasa arvatud). See materjal aitaks mõtestada useterminoloogia kujunemist, tähenduste arengut ning grammatiliste nähtuste eripära meie kirjakeele vanimal etapil ning ülesanne peaks olema teostatav lähema kümne aasta jooksul.

4.4. Senise uurimistöo kitsaskohad

Kitsaskohad võib kokku võtta kahe olulisema valdkonna alla: **teoreetilised** ja **majanduslikud**.

Metoodilistest kitsaskohtadest on olulisim laiapõhjaliste teooriate puudumine ennekõike vana kirjakeele grammatika uurimiseks ning omaaegsete kultuurkeelte (saksa, heebrea, ladina) vähene tundmine enamiku praeguste uurijate puhul. Erandiks on siin Kristiina Ross, kes uurib Eesti piiblitõlke ajalugu, ja Marju Lepajõe, kellelt pärineb süvitsi minev uurimus eesti vanimate grammatikate käsitlemisest misjonilingvistika raames (Lepajõe 1998), samuti Heli Laanekask, kes on mh tegelnud 19. sajandi käsikirjaliste allikate publitseerimise ja analüüsiga.

Probleemiks on ka eesti filoloogide vähene arhiivitöö kogemus. Samal ajal leidub nii Eesti kui ka välismaa arhiivides veel seni avastamata väärtuslikku materjali meie kirjakeele algussajandite kohta.

Vana kirjakeele materjali mõtestamist takistab ka põhjalike murdeülevaadete puudumine, sest uurijal on raske kursis olla kõikide murdeliste erijoontega, mis vanades tekstides ilmnevad ja mille süstemaatiline analüüs võimaldaks hinnata autorite rahvakeelset tausta ja tekstide omavahelisi mõjusid senisest objektiivsemal alusel.

Metoodilised probleemid on seotud ka sellega, et tulemuslik töö vana kirjakeele tekstidega eeldaks paremat usuteaduse ja ajaloo, mh ideede ajaloo alast ettevalmistust, kui see on eesti filoloogide puhul tavaline. Siin on lahenduseks muidugi enesetäiendamine näiteks usuteaduskonna loengukursustel või vastava eriseminari sisseviimine eesti keele eriala magistriprogrammi.

Üldisemaks probleemiks võib pidada vana kirjakeele kui uurimisvaldkonna liigset enesessepööratust. Vana kirjakeelt on uuritud eeskätt selles sisalduva „puhta” eesti keele otsimise eesmärgil ning liiga vähe on pööratud tähelepanu asjaolule, et peaaegu kogu meie vana kirjakeel on tegelikult tõlge, milles põimuvad väga erinevad tegurid.³

Majanduslikud probleemid on ennekõike seotud noorte uurijate kaasamisega. Lähiaastatel ootab vana kirjakeelega tegelejaid suur hulk tehnilist tööd: tekstid tuleb enamikus käsitsi sisestada ja see eeldab ka tehniliste töö-

³ Kristiina Rossi vastusest küsimusele vana kirjakeele uurimise seniste takistuste kohta.

tajate väljaõpet. Tööd aeglustab see, et kõik selliselt käsitsi sisestatud tekstid vajavad kindlasti teistkordset põhjalikku kontrollimist, mida ei saa varieeruva ortograafia tõttu teha automaatselt, nagu see on võimalik tänapäeva kirja-keele tekstide puhul.

5. Vana kirjakeele uurimise perspektiivid ja ülesanded

Vana kirjakeele tekstid kujutavad endast ühtlasi suurt osa eesti kultuuriloost. Nende põhjalik uurimine võib nähtavale tuua võõrmõjule vastuvõtlikke piirkondi, võimaldades sedakaudu prognoosida grammatika arengut. Sellise uurimistöö käigus võib tuvastada ka uusi keeleajaloolisi fakte. Saab otsida vastust küsimusele, miks meie kirjakeel on sellise struktuuriga, nagu me seda praegu tunneme. Keele ajalugu tundmata on raske mõista selles tänapäeval toimuvaid protsesse. Nii võib vana kirjakeele põhjalik uurimine avada n-ö ajaüleseid probleeme, mille analüüsile tuginedes saaksid eesti kirjakeele korraldajad prognoosida keele loomuliku arengut. Teadmisi saab kasutada ka selliste praeguste nähtuste hindamisel ja uurimisel nagu suhtumine keelenormingutesse, vähemuskeeled või pisikirjakeeled.

Tulevaste pikemaajalike hõlmavate üldistavate käsitluste tarbeks on vaja usaldusväärset lähtematerjali, mida võib pakkuda vana kirjakeele korpus. See peaks sisaldama kõik vanimatesse allikatesse puutuva kuni 17. sajandi keskpaigani ja jätkuma 17. sajandi teisest poolest alates vaid valikkorpusega, mis kataks ajavahemikku 1650–1850. Kindlasti oleks lähiaastatel vaja uurijatele elektrooniliseks töötlemiseks kättesaadavaks teha ka esimene eestikeelne täispiibel (1739), alles siis oleks võimalik saada tervikpilt 18. sajandi alguseks kujunenud kirjakeelest. Lemmatiseeritud kujul täispiibel aitaks paremini mõista ja analüüsida muid vanemaid tekste.

Eelnevat lühidalt kokku võttes võib vana kirjakeele uurimise hetkeseisu ja perspektiive hinnata järgmiselt.

Nõrkused:

- 1) Eesti väiksus ja sellest tingitud ressursside vähesus – seda nii materiaalses kui ka tööjõu mõttes. Tartus töötab vana kirjakeele uurimisrühmas praegu palgalisel kohal neli inimest, neist kolm poole koormusega. Tallinnas Eesti Keele Instituudis tegelevad vana kirjakeele uurimisega praegu muude ülesannete kõrval vaid Kristiina Ross, Külli Kuusk ja Urmas Sutrop. Nii võib öelda, et tööd ja praeguseks läbiuurimata materjali on tunduvat rohkem kui tegijaid. Kui arvestada, et tänapäeva kirjakeele uurimisega, mis hõlmab vaid umbes 100-aastast perioodi vana kirjakeele 365-aastase perioodiga võrreldes, tegeleb mitu korda rohkem lingviste, siis saab selgeks, et väga kiiret edasiminekut on selles vallas praeguste võimaluste juures raske prognoosida;
- 2) vana kirjakeelega tegelejate valdavalt liiga kitsas ettevalmistus ning ebasüsteemilisus noorte uurijate ettevalmistamisel: varasema mõtteloo vähenenud tundmine, ebapiisav keelteoskus, usuteadusliku ja vanade keelte alase elementaarhariduse puudumine;

- 3) valdkond eeldab tegelejatel pikaajalist väljaõpet ja kõrget motivatsiooni – isegi huvilistel üliõpilastel tekivad paratamatult hilisema rakendatuse probleemid.

Tugevad küljed:

- 1) jätkuv kirjakeele ajaloo uurimise traditsioon Tartu ülikoolis, järjepidevus õpetamisel, sest vana kirjakeelega on tegelnud eesti keele professorid Jaan Jõgever, Andrus Saareste, Arnold Kask, Huno Rätsep, Karl Pajusalu;
- 2) Tartu ülikoolis on olemas õppejõud, kes suudavad koolitada uut uurijate põlvkonda;
- 3) arvuti võimaluste oskuslik ärakasutamine vana kirjakeele korpuste ja sõnastike andmebaaside loomisel – see kiirendab tööd, võimaldab korraga analüüsida suuri andmemassiive ning teha need Interneti vahendusel kasutatavaks;
- 4) pikaajaline kogemus vana kirjakeele elektrooniliste kogude loomisel ning leksika uurimiseks vajaliku originaaltarkvara olemasolu.

Ohud:

- 1) eri valdkondade uurijate jätkuv kapseldumine oma erialasse ja vähene kursisolek naaberladel tehtuga;
- 2) vähene või olematu koostöö usuteadlaste, ajaloolaste, kultuuriloolaste ja lingvistide vahel kõiges selles, mis puudutab 16.–19. sajandi materjali uurimist ja tõlgendamist. Selline koostöö võiks toimuda kas või konsultatsioonide tasandil;
- 3) teemade ahtus ja käsitluste liigne analüütilisus, mis välistab laiemate üldistusteni jõudmise.

Võimalused:

- 1) integreeritud uurimuste koostamine, kuhu oleks kaasatud keeleteadlaste kõrval ka usuteadlased, ajaloolased ja kultuuriuurijad. Uurijad oleksid valmis seda laadi koostööks ja üksteise uurimistulemuste kasutamiseks ning täiendamiseks. See võiks ühtlasi tähendada mahukamate interdistsiplinaarsete koostööprojektideni jõudmist;
- 2) koostöö Tallinna ja Tartu vana kirjakeele uurijate vahel, mille tulemuseks võiks olla ka tehnilise töö koormuse proportsionaalne jagamine ning sissestatud elektrooniliste andmete vastastikku kasutatavuse tagamine. Samalaadne koostöö on mõeldav ka kirjandusuurijatega, kes planeerivad samuti vanemate tekstide valikkorpuse koostamist;
- 3) koostöö kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiiviga, kus ühelt poolt on palju publitseerimisväärset materjali ja teisalt ka pädevaid tekstolooge;
- 4) koostöö ja kogemuste vahetamine eeskätt naaberriikide Läti ja Soome, ent ka Saksamaa ja Ungari vana kirjakeele uurijatega ning nende positiivsete kogemuste ärakasutamine oma töös.

Kokkuvõte

Eesti vanemat kirjakeelt kui tänapäeva kultuurkeelee alust on vaja intensiivselt edasi uurida, seda nii leksikaalselt kui ka grammatiliselt. Tarvis on luua vana kirjakeele valikkorpus, mis pakuks uurijaile materjali kirjakeele arengu algusaegade kohta ja võimaldaks sel taustal paremini mõista ka tänapäeva eesti kirjakeele ees seisvaid probleeme (eesti keel prestiiþsete võõrkeelte mõju all, eesti keel teadus- ja õiguskeelena, eesti keele tulevik ühinenud Euroopas jne). Samal ajal tuleb jätkata vanima kirjakeele lauscorpuse loomist vähemalt kuni 17. sajandi keskpaigani.

Vana kirjakeele uurimisest saadud teadmiste alusel võib olla võimalik modelleerida tuleviku keelemuutusi ning välja selgitada, mis on grammatikasüsteemis püsiv ja mis muutuv, mis on oma ja mis laenuline. On võimalik uurida sedagi, kuidas ja kui kiiresti muutub sõnavara ning mis on tähendusmuutuste tekkeallikaks. Et mõista keele ja kultuuri praegust ja tulevast arengut, on vaja tunda kultuurilugu, mille vahendajaks on meie vanem kirjakeel. Seda saab kõige tulemuslikumalt teha koostöös (kas konsultatsioonide vormis või ühisprojektide raames) naaberlade uurijate – ajaloolaste, teoloogide ja klassikaliste filoloogidega. Kasuks tuleb praeguseks alanud koostöö Läti, Soome ja Ungari vana kirjakeele uurijatega.

Uurijad peaksid lähitulevikus keskenduma elektrooniliselt kättesaadava materjali põhjal koostatavatele integreeritud uurimustele, mis võtaksid arvesse naaberlade tulemusi ja kajastaksid eesti vanemas kirjakeeles aset leidnud nähtusi laiemas ajalises ja ruumilises taustsüsteemis. Süvitsi minevate analüütiliste üksikuurimuste kõrvale on vaja võrdlevaid-sünteesivaid ülevaateuurimusi, mis võimaldaksid mõtestada üksikute grammatikanähtuste või eri autorite keelekasutuse eripära kirjakeele ajaloo laiema taustal. Rohkem peaks arvestama ka sugulaskeelte ja naaberkeelte uurimistulemustega. On vaja jõuda vana kirjakeele morfosüntaktiliste nähtuste ulatuslikuma tüpoloogilise uurimiseni. Et selleni jõuda, tuleb tagada praeguse praktilise töö käigus välja õppinud kaadri töötingimused ning töötajaskonna järjepidevus. Selleks et motiveerida üliõpilasi raskeid ja aeganõudvaid vana kirjakeele uurimusi tegema, on vaja juurde luua töökohti.

Praeguseks seitse aastat kestnud töö vanade tekstide elektroonilisel talletamisel peaks olema järjepidev ning korpuste ja sõnavaraandmebaaside täiendamine toimuma paralleelselt. Selline materjal loob aluse pikemaajalike hõlmavaks keeleliseks uurimistööks ning eesti kirjakeele ajaloo põhjalikumaks mõtestamiseks.

Viimase viie aasta jooksul on toimunud märgatav edasimineku vana kirjakeele uurimises – seda tõendavad elektrooniliselt kasutatava materjali pidev lisandumine ning mitmed selleteemalised uurimistööd, sealhulgas kraaditööd: magistrikraadi on kaitsnud Külli Prillop (2001) ja Kristel Kikas (2002) ning doktorikraadi Külli Habicht (2001). Koostamisel on mitu selle valdkonnaga seotud magistri- (Urve Pirso, Kadri Köpp) ja doktoritööd (Heli Laanekask). Vana kirjakeele alane uurimistöö püüab kaasas käia teoreetilise kee-

leteaduse arengusuundadega (keeletüpoloogia, grammatikaliseerumisteooria, optimaalsusteooria, korpuslingvistika).

Eesti kirjakeele enam kui 400-aastane ajalugu väärib 21. sajandi alguses uutelt alustelt läbitöötamist ning lähiaastad peaksid tooma uusi integreeritud uurimusi selles mitmekesisel ja avastusi pakkavas ainevallas. Vana kirjakeele uurimisest ei ole kasu mitte ainult keele ajaloo tegelevatele filoloogidele, vaid ka nt mitmekeelsuse uurijatele, sotsiolingvistidele, ajaloolastele ja teoloogidele.

Kirjandus

- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1997.** Friedrich Robert Faehlmanni käsikirjad Eesti Kirjandusmuuseumis. Koost. E. Aaver, H. Laanekask. Eesti Kirjandusmuuseum. (= Litteraria: eesti kirjandusloo allikmaterjale 13.) Tartu: Virgela.
- Ahrens, Eduard 1845.** Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten, von Eduard Ahrens, Pastor zu Kusal. Reval: Fr. Kluge.
- Alttoa, Villem 1974.** Stahl-eelsest eestikeelsest trükisõnast. – Keel ja Kirjandus 11, 676–683.
- Alttoa, Villem, Aino Valmet 1973.** 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhulool. Tallinn: Eesti Raamat.
- Alvre, Paul 1968.** Omastusliitelistest määrõnadest eesti kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus 11, 658–671.
- Alvre, Paul 1971.** Terminatiivseist konstruksioonidest terminatiivini. Analüütilisi terminatiivkonstruksioone. – Keel ja Kirjandus 9, 535–541.
- Alvre, Paul 1974.** Terminatiivseist konstruksioonidest terminatiivini. Teel terminatiivile I. – Keel ja Kirjandus 1, 7–14.
- Alvre, Paul 1976.** Vana kirjakeele küsisõnu. – Keel ja Kirjandus 6, 343–350.
- Alvre, Paul 1977.** Pronoomenite morfoloogiat. – Keel ja Kirjandus 1, 18–26.
- Alvre, Paul 1981.** *veelaks*-tüüp kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus 1, 24–30.
- Alvre, Paul 1986a.** Mõnest vana kirjakeele kontaminatsioonivormist. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 7. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu, 29–36.
- Alvre, Paul 1986b.** Mõnest liitadverbide kuluvormist. – Keel ja Kirjandus 2, 97–99.
- Alvre, Paul 1991a.** Refleksiivpronoomenist *enese* ~ *enda* vanas kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 10, 599–605.
- Alvre, Paul 1991b.** Anmerkungen zum qualitativen Stufenwechsel mit besonderer Berücksichtigung der alten estnischen Schriftsprache. – *Linguistica Uralica* 4, 241–250.
- Alvre, Paul 1991c.** Mis käändes olid/on sõnad *poole*, *pool*, *poolt*? – Keel ja Kirjandus 3, 158–162.
- Alvre, Paul 1997.** Küsisõnast *kas?* vana kirjakeele taustal. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim. M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 9–15.

- Alvre, Paul 1999.** Das Rätselhafte *lind* 'Burg, Schloss' im Sprachgebrauch von Heinrich Stahl. – *Linguistica Uralica* 2, 104–110.
- Alvre, Paul 2002.** Mõnda Joachim Rossihniuse keelekasutuse eripärast. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 47, 2001. Tallinn, 39–45.
- Anvelt jt 1995–1997** = Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost.). Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. I–IV ja register. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Ariste, Paul 1940.** Georg Mülleri saksa laensõnad. (= *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)* B XLVI 1.) Tartu.
- Ariste, Paul 1959.** Genitiivi lõpu *-n* esinemine Georg Mülleril. – *Keel ja Kirjandus* 6, 345–349.
- Ariste, Paul 1963.** Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* IX, 1963. Tallinn, 85–119.
- Ariste, Paul 1981.** Alamsaksa laensõnu vanemas eesti kirjakeeles. – *Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega.* (= *Emakeele Seltsi toimetised* 14). Tallinn: Valgus, 97–105.
- Ehasalu jt 1997** = Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (= *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 6.) Tartu.
- Esimesest algusest meie ajani 2001** = Esimesest algusest meie ajani: Karl August Hermann 150. Koost. U. Sutrop. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Habicht, Külli 1995.** *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Magistritöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 10.) Tartu.
- Habicht, Külli 2002.** Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatuletusele. Heinrich Stahli omapärased tuletised. – *Keel ja Kirjandus* 4, 246–261.
- Habicht jt 2000** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (= *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 12.) Tartu.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperiodid. Üldpilt. – *Pühendusteos Huno Rätsepale* 28.12.1997. Toim. M. Ereht, M. Sedrik, E. Uuspõld (= *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 7.) Tartu, 45–66.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1818.** Bemerkungen über Stahl's deutsch-estnische Postille. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Zwölftes Heft.* Pernau.
- Hornung, Johann 1693.** *Grammatica Esthonica.* Riga.
- IAAK [2001]** = IAAK. Kristian Jaak Peterson 200 / IAAK. Kristian Jaak Peterson Aus Anlaß seines 200. Geburtstages. Eesti Keele Insituut, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ikola, Osmo 1962.** Lauseopillisia havaintoja Georg Myllerin virolaisten saarnojen (1600–1606) kielestä. (= *Turun yliopiston julkaisuja, sarja B, osa 82.*) Turku.
- Johansen, Paul 1927.** Teateid vanimast eesti katekismusest. – *Eesti Keel* 5–6, 102–105.
- Jõgever, Jaan 1889.** Kõige wanem kiri Eesti keeles, mis meie ajani on alale jäänud. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat* II, 9–13.

- Kask, Arnold 1956.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keelelisi küsimusi. Toim. E. Ahven. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 140–176.
- Kask, Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. (= Emakeele Seltsi toimetised 2.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. (= Emakeele Seltsi toimetised 16.) Tallinn: Valgus.
- Kask, Arnold, Heli Laanekask 1987.** J. F. Helleri eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus 8, 468–479.
- Keldt, Maarika 2001.** Verbireksioonid Joachim Rossihniuse kirikuraamatus (1632). Bakalaureusetöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim. V-L. Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1972.** O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*a – ketramine*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 1. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu, 30–209.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1973.** O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*ketramisenõu – liipsma*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 2. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu, 36–202.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1975.** O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*ma – pood*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 3. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu, 103–232.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1978.** Ida- ja rannikumurde sõnad „Marahwa Näddala-Lehhes”. – Emakeele Seltsi aastaraamat 23, 1977. Tallinn: Eesti Raamat, 49–63.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1986.** O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik (*poogen – riiüstamine*). – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 7. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu, 59–113.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1991.** Mida uut tõi „Marahwa Näddala-Leht” eesti kirjakeele sõnavarasse? – Eesti ajakirjanduse ajaloost VIII. Tartu, 8–16.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1995.** Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevasteist. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 40–47.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2000a.** Georg Müllerin saarsojen sanastosta. – Pipliakielestä kirjakeeleksi. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 81–90.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2000b.** B. G. Forseliuse ortograafiauendustest. – Forseliuse Sõnumid 7, 3–8.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2001.** Täendussetustest autorisõnastikus. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000. Pars V: Dissertationes sectionum. Linguistica II. Redegit T. Seilenthal, curaverunt A. Nurk, T. Palo. Tartu, 83–87.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Lembit Vaba 1997.** Eesti leksikograafia aastal 1997. Vana kirjakeele sõnaraamatust. Eesti etimoloogiasõnaraamat. – Keel ja Kirjandus 12, 825–830.
- Kingisepp jt 1997** = Valve-Liivi Kingisepp, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo. Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendus-

- teos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim. M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 67–100.
- Kingisepp jt 2002** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu.
- Kivimäe, Jüri 1997**. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus 5, 315–326.
- Knüpfner, Arnold Friedrich Johann 1814**. Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Drittes Heft. Pernau.
- Kobolt, Erich 1929**. Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. – Eesti Keel 7–8, 129–168.
- Kohv, Annika 1999**. Adverb Georg Mülleri jutlustes. Bakalaureusetöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Krikmann, Arvo 1986**. Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikais ja sõnastikes. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Krikmann, Arvo 1995**. Sõnapaarid ja -read vanemas eestikeelses kirikukirjanduses. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 81–101.
- Krikmann, Arvo 1992**. Fraseoloogilisi elemente Georg Mülleri jutlustes. – Keel ja Kirjandus 3, 144–150.
- Kurman, George 1968**. The Development of Written Estonian. (= Uralic and Altaic Series. Vol. 90.) Indiana University, Bloomington. The Hague, The Netherlands: Mouton & Co.
- Kõpp, Kadri 2001**. Interrogatiiv-relatiivpronoomenid eesti vanemas kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Laanekask, Heli 1983**. Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas „Beiträge”. – Keel ja Kirjandus 4, 191–201.
- Laanekask, Heli 1984**. Eesti kirjakeele administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 11, 679–685.
- Laanekask, Heli 1992**. Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia 6, 1172–1199.
- Laanekask, Heli 1993**. Sõda tallinna ja tartu keele vahel ning selle kajastusi eesti trüki-seis. – Keelereform ja raamat. Koost. H. Vihma. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 54–55.
- Laanekask, Heli 2002**. Kirjakeel. – Eesti entsüklopeedia 11. Eesti. Üld. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 592–595.
- Laats, Alar 2000**. Johannes Völckeri eestikeelse dekalooži päritolust. – Keel ja Kirjandus 10, 716–722.
- Lepajõe, Marju 1998**. Johannes Gutsloff'i „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsloff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu.
- Lepajõe, Marju 1999**. 350 aastat Johannes Gutsloff'i grammatikat. – Keel ja Kirjandus 3, 369–377.
- Liin, Helgi 1968**. Alamsaksa laensõnadest 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13, 1967. Tallinn: Eesti Raamat, 47–70.

- Liin, Helgi 1975.** Saksa tõkelaenudest J. Rossihniuse eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20, 1973–1974. Tallinn: Eesti Raamat, 169–178.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 7–17; 2, 90–102.
- Masing, Uku 1964.** Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat X, 1964. Tallinn, 121–136.
- Masing, Uku 1975.** Terminoloogia kujundamisest XVII sajandil. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20, 1973–1974. Tallinn, 151–168.
- Masing, Uku 1999a.** Kilde mõnede kreeka sõnade tõlkimisloost meil ja mujal. – Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa.
- Masing, Uku 1999b.** *Somnium umbrae*. – Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa.
- Mund, Argo 2002.** Verbideist Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660). Bakalaureusetöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Mägiste, Julius 1930.** Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535. – Eesti Kirjandus XXIV, 484–490.
- Mägiste, Julius 1936.** Eesti *saama*-futuuri algupärasest ja tarvitamiskõlblikkusest. – Eesti Keel 3, 65–92.
- Mägiste, Julius 1948.** *Kalevipoeg ja kallivägine* või *kalivägine*. – Välis-Eesti 49 (215). Stockholm.
- Mägiste, Julius 1953.** Haruldaste XVII sajandi eesti raamatute ilmsiktuleku puhul. – Tulimuld 3, 145–154.
- Mägiste, Julius 1957.** Ununenud eesti sõnu. – Tulimuld, 154–159.
- Mägiste, Julius 1970.** Vanhan kirjaviron kysymyksiä. Helsinki.
- Mägiste, Julius 2000.** Possessiivsufiksitate rudimentidest eestis, eriti vana kirjakeele (1520–1739) adverbides jm. partiklites. – Julius Mägiste 100. Koost. V-L. Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 15.) Tartu, 17–159.
- Nurkse, Rein 1934.** Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keele grammatikais ja vaneemas kirjakeeles. – Eesti Keel 4, 100–108; 5, 137–148.
- Oissar, Edgar 1964.** Ühest XVI sajandi eesti keelemälestisest. – Keel ja Kirjandus 10, 613–618.
- Pajusalu, Karl 2000.** Eesti keele kujunemisejärgud ja sotsioperiodid. – Keel ja Kirjandus 3, 153–160.
- Paukson, Harald 1930.** Verbi paigutus Fählmann'il ja nüüdeid sõnajärje-küsimusi. – Eesti Keel 4–5, 97–108; 6, 125–135.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (= Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn.
- Peebo, Jaak 1980a.** „Kalevipoja” sõnastik. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 4. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu, 15–73.
- Peebo, Jaak 1980b.** „Kalevipoja” sõnastik. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 5. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu, 3–51.
- Peebo, Jaak 1989.** Eestikeelse Piibli ühe eelkäija sõnavarast. – Keel ja Kirjandus 12, 720–726.
- Peebo, Jaak 1995.** Indikatiivi preesensi kolmas pööre Johannes Gutsloffil. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim. J. Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 116–129.

- Peebo, Jaak 1996.** Mis oli lõunaeesti kirjakeeles enne Wastset Testamenti? – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. (= B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2.) Tartu, 21–36.
- Peebo, Jaak 1997.** Eteläviron kirjakeelest. – Runon silta – kielen silta. Toim. H. Sulkala, H. Laanekask. (= Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 7.) Oulu: Oulun yliopisto, 23–32.
- Peebo, Jaak 1998.** Keelekasutusest ajalehes „Tarto maa rahwa Näddali-Leht”. – Tarto maa rahwa Näddali-Leht: uurimusi ja allikmaterjale. Tartu, 76–132.
- Peebo, Jaak 2001.** Wastse Testamendi lugu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Penttilä, Aarni 1927.** Paar märkust kõige vanemate eestikeelsete teoste ajaloost. – Eesti Keel 5–6, 97–102.
- Pirso, Urve 2000.** Terminatiivi, abessiivi ja komitatiivi funktsioonidest Georg Mülleri jutlustes. – Pipliakielest kirjakeeleksi. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 102–107.
- Prillop, Külli 2001.** Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Magistritöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Pöld, Toomas 1999.** Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu.
- Raag, Raimo 1993.** 1697. aasta vandetöotuse keelest. – Akadeemia 4, 699–729.
- Raag, Raimo 1999.** One plus one equals one: the forging of Standard Estonian. – Estonian Sociolinguistics. Issue editor T. Hennoste. International Journal of the Sociology of Language 139, 17–37.
- Raag, Raimo 2001.** Põhjaeestiliste ja lõunaeestiliste joonte vaheldumisest XVI sajandi ja XVII sajandi alguse lõunaeesti kirjakeeles. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000 Tartu. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III. Redegit: T. Seilenthal. Curaverunt: A. Nurk, T. Palo. Tartu, 71–77.
- Reiman, Villem 1890.** Das älteste Denkmal estnischen Schriftthums. – Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Tartu, 97–119.
- Reiman, Villem 1891.** Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Tartu.
- Reiman, Villem 1898.** Joachim Rossihnius. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Neunzehnter Band. Jurjew (Dorpat): Druck von H. Laakmann's Buch- und Steindruckerei.
- Rosenplänter, Johann, Heinrich 1816.** Ueber zwei Bücher von Rossinius. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Fünftes Heft. Pernau, 13–36.
- Ross, Kristiina 1995.** Verbivormide tõlkest esimeses eestikeelses täispiiblis. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim. J. Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 176–189.
- Ross, Kristiina 1997.** Kohakäänded Georg Mülleri ja Heinrich Stahli keeles. – Pühendusteos Huno Rätsepale 27.12.1997. Toim. M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspöld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 184–201.
- Ross, Kristiina 1998.** Translation of psalms by Georg Müller and Heinrich Stahl. – Kirik

- ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. (= Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 7.) Tallinn, 106–133.
- Ross, Kristiina 1999.** Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära. Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase kirjanduskeskus. Tallinn, 9–30.
- Ross, Kristiina 2000a.** Tõlketehnilisi küsimusi eesti kirjakeele algusaegadest: teine käsk. – Keel ja Kirjandus 11, 781–795.
- Ross, Kristiina 2000b.** Bible Translation as Mediator of Hebrew Impact on Target Languages. – Nordisk Judaistik / Scandinavian Jewish Studies 1–2, 123–130.
- Ross, Kristiina 2002a.** Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus 2, 73–87.
- Ross, Kristiina 2002b.** Baltisaksa pastorid ja eesti keel. – Keel ja Kirjandus 4, 225–230.
- Ross, Kristiina 2002c.** Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. – Keel ja Kirjandus 11, 788–792.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 12, 709–715.
- Saareste, Albert 1923.** 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel 4, 97–104; 5–6, 136–149.
- Saareste, Andrus 1929.** Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. – Eesti Keel 3–4, 57–69.
- Saareste, Andrus 1930.** Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. – Eesti Keel 4–5, 73–96.
- Saareste, Andrus 1938.** Agenda Parva (1622) keelest. – Eesti Keel 7–8, 196–213.
- Saareste, Andrus 1940a.** Eesti keel Rootsipoola ajal. Eraldine äratrükk. Eesti ajalugu III. Tartu: K-Ü Postimehe trükk.
- Saareste, Andrus 1940b.** Piibli keel ja rahvakeel. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XLV.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus.
- Saareste, Andrus 1952.** Kaunis emakeel I. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Saareste, Albert, Arno Rafael Cederberg 1927.** Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. I vihk. Tartu.
- Saareste, Albert, Arno Rafael Cederberg 1929–1931.** Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. II vihk. Tartu.
- Saareste, Albert, Arno Rafael Cederberg 1992.** Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Faksiimileväljaanne. Tartu.
- Saari, Henn 1974.** Eesti filoloogია taastrükkid. – Keel ja Kirjandus 9, 561–563.
- Sutrop, Urmas 1999.** Eesti keele vanimatest perioodidest: Väiteid ja vastuväiteid. – Keel ja Kirjandus 9, 645–649.
- Sutrop, Urmas 2002.** Eesti keel. Ajalooline areng. – Eesti entsüklopeedia 11. Eesti. Üld. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 589–591.
- Tennasilm, Helina 2002.** Turu käsikirja leksika. Bakalaureusetöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Toomse, Mihkel 1939.** Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selle ni. – Eesti Keel 7–8, 230–246.
- Toomse, Mihkel 1958.** Palatalklusil im Wort- und Silbenanlaut bei Georg Müller. – Commentationes Balticae IV/V, 7. Bonn.
- Tóth, Szilárd 2001.** Lisandusi Johannes Gutsblaffi grammatika ning piiblitõlke keele ja

- kirjaviisi kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46, 2000. Tartu, 242–259.
- Valmet, Aino 1956.** Pluurali partitiiv eesti vanemas kirjakeeles. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Valmet, Aino 1986.** Noomeni mitmusevormid J. Gutslaffi grammatikas. – Keelest ja rahvaluulest. Emakeele Seltsi aastaraamat 30, 1984. Tallinn: Eesti Raamat, 50–55.
- Valmet, Aino 1993.** Käsü Hansu kaebelaul ja selle keelekasutus. – Akadeemia 1, 161–173.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Eesti-saksa sõnaraamat. *Lexicon Esthónico Germanicum*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Wastne Testament 2001.** Wastne Testament 1686. Faksiimileväljaanne. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Weiss, Helmuth, Paul Johansen 1930.** Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – Beiträge zur Kunde Estlands XV, 4, 95–133.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelestland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg.